

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА
Кафедра українознавства

КОМПЛЕКС НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
з дисципліни «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ»

рівень вищої освіти _____ перший (бакалаврський) рівень _____

галузь знань _____ 10 «Природничі науки» _____
(шифр і назва)

спеціальність _____ 104 «Фізика та астрономія» _____
(шифр і назва)

освітні
програми «Астрономія», «Фізика», «Інформаційні технології (ІТ) в фізиці» _____
(шифр і назва)

спеціалізація _____
(шифр і назва)

вид дисципліни _____ обов'язкова _____
(обов'язкова / за вибором)

Факультет _____ фізичний _____

Укладач: канд. іст. наук, ст. викладач кафедри українознавства
М. Є. Домановська

2. Тематичний план навчальної дисципліни

Розділ 1. Давня, середньовічна та ранньомодерна історія України.

Тема 1. Вступ до історії України.

Предмет і завдання курсу. Методологічні проблеми вивчення історії України. Джерела та історіографія. Історія та колективна пам'ять. Періодизація української історії.

Тема 2. Найдавніші цивілізації і стародавні держави на українських землях.

Поява людського життя та археологічні пам'ятки на території України. Неолітична революція. Трипільля: археологічна культура чи цивілізація. Особливості соціально-економічного, політичного та культурного розвитку античних міст-держав Північного Причорномор'я та скіфів. Контакти кочового і осілого населення. Етногенез слов'ян. Східнослов'янські племена в I тис. н. е. і їхні сусіди.

Тема 3. Україна в добу раннього і високого середньовіччя.

Утворення ранньосередньовічної держави на українських землях. Норманська та слов'янська теорії походження давньоруської держави. Еволюція суспільно-політичного та економічного устрою українських земель. Поширення християнства. Церковна архітектура Києва та Чернігова. Русь в системі міжнародних відносин. Причини розпаду ранньосередньовічної держави. Князівства Середнього Подніпров'я. Галицько-Волинська держава. Монгольська навала. Вплив Золотої Орди на політичне життя українських земель.

Тема 4. Українські землі в добу пізнього середньовіччя та ранньомодерний час.

Входження українських земель до складу Великого князівства Литовського. Українські землі в складі Великого князівства Литовського. Земські привілеї. Особливості політичної системи, Вальний сейм, Магдебурзьке право в Україні. Литовські статuti. Люблінська унія 1569 р. Фільваркова система. Слободи. Релігійна ситуація в українських землях. Братський рух. Полемічна література. Поява греко-католицької (уніатської) церкви та її значення для розвитку суспільства. Формування низового та реєстрового козацтва. Еволюція козацького руху в 1590-ті – 1630-ті роки. Соціально-політична характеристика шляхти в Україні. Петро Сагайдачний, Костянтин Острозький, Іван Вишенський, Петро Могила як політичні і культурні діячі. Соціально-економічні наслідки перебування Українських земель у складі Речі Посполитої (1569–1647 рр.).

Тема 5. Визвольна війна під керівництвом Богдана Хмельницького. Становлення української козацької держави.

Причини та характер Визвольної війни. Утворення і розвиток козацької держави (Гетьманщини). Зовнішньополітичні союзи Богдана Хмельницького. Переяславська Рада. Березневі статті. Іван Виговський. Гадяцький трактат.

Руїна: причини та характер громадянської війни. Політичні орієнтири гетьманів Лівобережної та Правобережної України в 1660–1680-ті рр. Іван Брюховецький, Петро Дорошенко, Юрій Хмельницький, Іван Самойлович.

Тема 6. Українські землі в кінці XVII–XVIII ст.

Гетьманування Івана Мазепи: історичні міфи і реалії (кінець XVII – початок XVIII ст.). Коломацькі статті. Поступове обмеження автономії Гетьманщини в 1709–1783 рр. Правобережна Україна в складі Речі Посполитої. Гайдамацький рух. Соціально-політична характеристика української козацької старшини. Українська дерев'яна та мурована церковна архітектура. Козацькі літописи. Слобідська Україна як історико-культурний регіон.

Розділ 2. Україна в XIX–XXI ст.: формування модерної нації та держави.

Тема 7. Довге XIX століття: народження нації.

Особливості національно-культурного відродження в Наддніпрянській та Західній Україні. Харківський університет та його роль в розвитку української культури. Тарас Шевченко: оцінка суспільно-політичного значення творчості поета. «Історія Русів». Кирило-Мефодіївське братство. Микола Костомаров. «Закон Божий. Книга буття українського народу».

Тема 8. Модернізаційні процеси Довгого XIX століття. Розвиток політичної думки.

«Великі реформи» 1860–1870-х рр. в Російській імперії: особливості проведення і

наслідки в українських землях. Національний рух в Наддніпрянщині в другій половині XIX ст. Громади. Михайло Драгоманов. Особливості економічного і суспільно-політичного життя в Західній Україні. Москвофільство і народовство. «Просвіти». Виникнення українських політичних партій, їх програмні вимоги та діяльність. Концепція «органічного розвитку». Михайло Грушевський, Іван Франко, Євген Чикаленко, Володимир Винниченко, Микола Міхновський: творча і громадська діяльність. Соціальні верстви українського суспільства в умовах наздоганяючої модернізації: селяни, інтелігенція, робітники.

Тема 8. Українська революція (1917–1920 рр.).

Українська Центральна Рада. Створення УНР. Боротьба за владу в Україні в кінці 1917 – на початку 1918 рр. Конституція УНР (1918 р.). Українська держава. Більшовизм в Україні. Створення УСРР. ЗУНР: виникнення, історична доля. Селянський повстанський рух в Україні 1918–1920 рр. Здобутки, наслідки, уроки національно-демократичної революції.

Тема 9. Україна в 1920–1930-ті рр.

Особливості непу в Україні. Радянська Україна і створення СРСР. Політика коренізації (українізації). Літературна дискусія 1925–1928 рр. Микола Хвильовий про європейську орієнтацію української культури. Політичне, культурне та повсякденне життя в УСРР 1920-х рр. Діячі української політики та культури: Християн Раковський. Сергій Єфремов, Микола Скрипник.

Радянська модернізація кінця 1920–1930-х рр. Індустріальний розвиток України в умовах форсованої індустріалізації 1930-х рр. Голодомор 1932–1933 рр.: причини та наслідки.

Західна Україна, Північна Буковина та Закарпаття в 1920–1939 рр. Національно-визвольний рух. ОУН. Ідеологія «інтегрального націоналізму». УНДО.

Тема 10. Україна в роки Другої світової війни.

Українське питання в європейській політиці напередодні та на початку Другої світової війни (1939–1941 рр.). Початок Другої світової війни і доля українських земель. Бойові дії в Україні в 1941–1944 рр. Воєнно-політична ситуація в Україні у 1941–1942 та 1943–1944 рр. Нацистський окупаційний режим. Рух Опору. Радянські партизани та бійці УПА: соціально-політична характеристика керівників та рядових учасників руху Опору.

Тема 11. УРСР в добу кризи тоталітарної системи (1945–1991 рр.).

УРСР в повоєнний період: особливості відбудови. Політична ситуація в Західній Україні (1945–1953 рр.). Політичне, соціально-економічне та культурне життя в Україні в 1953–1991 рр. Радянська людина як суспільний феномен в УРСР (1960-ті – 1991 рр.). КПУ в політичній системі УРСР. Дисидентський рух 1950–1980-х рр.: типологія, форми та методи боротьби. Книга Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Соціально-політичний портрет українського дисидента 1950–1980-х рр.

Тема 12. Українська незалежна держава.

Проголошення незалежності України. Становлення політичної системи: подолання радянського спадку, поширення європейських цінностей. Формування державних структур, органів місцевого самоврядування, громадянського суспільства. Особливості багатопартійності у посттоталітарній Україні. Кризові явища в економіці та спроби реформ. Вибір зовнішньополітичної стратегії. «Помаранчева революція» в контексті «кольорових» революцій у пострадянських країнах. Економічний розвиток. Євромайдан: причини та наслідки. Російська агресія на Сході України. Президентські і парламентські вибори.

3. Особливості організації семінарських занять. Критерії оцінювання

№ з/п	Назва теми	Кількість годин	
		денне	заочне
1.	Східні слов'яни у VI–IX ст. Утворення і розвиток Київської Русі наприкінці IX – у середині XI ст.	2	

2.	Литовсько-польська доба історії України (XIV–XVI ст.)	2	
3.	Козацтво та Запорізька Січ (друга половина XVI – перша половина XVII ст.)	2	
4.	Козацька революція середини XVII ст. Утворення козацької держави	2	
5.	Україна у другій половині XVII – на початку XVIII ст: Доба Руїни (1659–1687 рр.), гетьманство Івана Мазепи (1687–1709 рр.)	2	
6.	Україна у XVIII ст. Ліквідація козацьких автономій	2	
7.	Українські землі наприкінці XVIII ст. – у першій половині XIX ст.	2	
8.	Українські землі у другій половині XIX ст.	2	
Усього годин		16	

Вагому роль під час вивчення історії України відіграють **семінарські заняття**, під час яких здобувачі вищої освіти повинні систематизувати, поглиблювати і узагальнювати знання з основних питань курсу, набувати умінь та навичок самостійно осмислювати, аналізувати історичні події, факти, явища та процеси, давати оцінки історичним особам та їхнім вчинкам тощо. Крім того, на семінарських заняттях здобувачі мають вдосконалювати навички публічних виступів, аргументованого обговорення проблемних історичних питань, ведення дискусії. Семінарські заняття сприяють успішній підготовці до складання проміжних модульних контрольних робіт та підсумкового іспиту.

В залежності від особливостей укладання розкладу занять, семінарське заняття за визначеною темою, як правило, відбувається після того, як здобувачі прослухали відповідну лекцію. Лекція передбачає структурований огляд теми з акцентом на дискусійних питаннях. Тому на момент підготовки до семінарського заняття здобувачі вже мають загальне уявлення про питання семінару, під час підготовки за планом заняття мають поглибити і структурувати свої знання.

Як правило, план семінарського заняття передбачає 3–5 проблемних питань, які розглядаються у формі бесіди, дискусії з використанням мультимедійних презентацій. Опитування відбувається передусім за бажанням здобувачів, але викладач, який виступає модератором обговорення, має задіяти максимальне коло присутніх. Тому можливе і опитування за вибором викладача. Крім виступів здобувачів на семінарі, оцінюються також вагомості доповнення і зауваження. Наприкінці заняття викладач підводить підсумки роботи, виставляє оцінки, які в сучасних умовах переважно надсилаються кожному учаснику на його обліковий запис електронної платформи.

Оцінки, які здобувачі отримують на семінарах, обов'язково вносяться до загальних рейтингових балів і підсумовуються з балами за виконання рефератів, творчих проєктів і екзаменаційного завдання.

Важливим моментом організації семінарських занять є попередня самостійна робота здобувача вищої освіти з навчальною та науковою літературою, історичними першоджерелами з метою пошуку, впорядкування, аналізу інформації для відповідей на заплановані до розгляду та обговорення на семінарському занятті питання. Самостійна робота здійснюється за заздалегідь визначеним планом, передбаченими навчальною програмою темами семінарських занять і сформульованими викладачем проблемними питаннями, шляхом опрацювання рекомендованої навчальної та наукової літератури з урахуванням методичних порад щодо підготовки відповідей.

Якісна підготовка здобувачів до семінарських занять з урахуванням рекомендацій викладача – основна умова панування творчої атмосфери на заняттях і здобуття глибоких знань з предмету. Підготовка до семінарів відбувається у позааудиторний час за заздалегідь оприлюдненим викладачем планом. Семінарські заняття є обов'язковими до відвідування. Пропущені заняття або ті, на яких робота здобувача була оцінена незадовільно, перескладаються викладачу під час консультацій або з використанням онлайн платформ. 4

Допуск здобувача до екзамену відбувається за умови, якщо він має мінімум 20 балів за роботу на семінарських заняттях і виконав один реферат або творчий проєкт.

З огляду на це інформація про передбачене планом семінарське заняття містить такі складові:

Тема – назва і загальна тема семінарського заняття;

План – перелік основних запланованих для висвітлення і обговорення питань;

Література – список рекомендованої для самостійного опрацювання літератури;

Методичні рекомендації – поради щодо підготовки відповідей на питання;

Питання для дискусії – найбільш складні питання, до яких доцільно звертатися у випадках, коли студенти добре засвоїли основні питання і спроможні до виконання більш складних завдань.

У окремих випадках, коли доцільним є комбінування семінарських занять із практичними, тобто опрацюванням першоджерел безпосередньо під час роботи в аудиторії, передбачено також рубрику **Увага, джерело!** Наведені у ній тексти супроводжено окремими спеціальними завданнями і питаннями. Обсяг і кількість таких документів невеликі, оскільки кількість семінарських занять, передбачених планом, обмежена. Тому це не дає змоги детально працювати із першоджерелами щодо кожного із винесених на обговорення на занятті питань.

На семінарському занятті оцінюються:

- усї відповіді студента на передбачені планом семінарського заняття питання;
- участь у обговоренні дискусійних питань;
- вміння застосувати теоретичні знання при виконанні практичних завдань під час роботи із першоджерелами;
- виступи з підготовленими індивідуальними реферативними доповідями.

Під час поточного оцінювання результатів навчальної діяльності здобувачів вищої освіти враховується відвідування семінарських занять та активність під час їх проведення. Крім того, додаткові бали нараховуються за виконання творчих проєктів, участь у навчальних конкурсах, студентських наукових конференціях.

Перелік тем і плани семінарських занять можуть змінюватися. Охопити детально всю програму курсу з огляду на обмежену кількість семінарських занять неможливо. Акцент на середньовічній, ранньомодерній і модерній добі, на наш погляд, є актуальним з огляду на те, що ці теми знаходяться поза межами програми національного мультипредметного тесту (НМТ) а також тому, що вони не вивчаються в старших класах середньої школи. І, як правило, уявлення про ці теми в здобувачів вищої освіти є надзвичайно спрощене і фрагментарне.

Критерії оцінювання роботи здобувачів на семінарських заняттях:

За підсумками кожного семінарського заняття викладач оцінює рівень знання здобувачами першоджерел, наукової літератури, вміння логічно та послідовно виступати під час обговорення питань плану семінарського заняття, ставити та відповідати на запитання в ході дискусії. Здобувач може набрати від 1 до 40 балів за роботу на семінарах протягом семестру.

Критерії оцінювання роботи здобувачів на семінарських заняттях:

Ваговий бал – 5. Максимальна кількість за усї виступи: $5 \cdot 8 = 40$ балів.

5 балів – красномовний виступ, риторично грамотний за усїма параметрами оцінювання.

4 бали – логічний виступ, інформаційно повний, продуманий.

3 бали – частковий виступ за темою з порушеннями параметрів красномовства.

2 бали – формальний виступ зі значною кількістю фактичних помилок.

1 бал – формальний, короткий виступ, що не відповідає контексту питання

4. Плани семінарських занять і методичні рекомендації до підготовки.

Тема 1.

Східні слов'яни у VI–IX ст.

Утворення і розвиток Київської Русі наприкінці IX – у середині XI ст.

План заняття

1. Східнослов'янські племена у VI – першій половині IX ст.
2. Виникнення і розвиток Київської держави за перших Рюриковичів (від Олега до Святослава).
3. Правління Володимира Святославича – завершення формування Київської держави. Хрещення Русі.
4. Економічний, політичний і культурний розвиток Київської держави за правління Ярослава Мудрого.
5. Соціально-економічний розвиток і державний устрій Київської Русі.

Література

1. Бойко О. Д. Історія України: Навчальний посібник. 8-ме вид., випр. і доп. К., 2021. С. 640 с.
2. Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. 7-ме вид., доп. / О. Д. Бойко. К.: Академвидав, 2018. 729 с. [Електронний ресурс]. URL: <https://uahistory.co/pidruchniki/ukraine-history-boyko-7-edition-2018/>
3. Вербицька П. В., Хома І. Я. Історія української культури: європейський контекст: навч. Посібник / П. В. Вербицька, І. Я. Хома. Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2015. 301 с.
4. Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти / Л. В. Войтович. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; ЛНУ ім. І. Франка. Біла Церква: Олександр Пшонківський, 2006. 782 с.
5. Історія цивілізації. Україна. Т. 1. Від киммерійців до Русі (X ст. до н. е. – X ст.) / Н. С. Абашина, М. Ю. Відейко, О. В. Гопкало та ін.; упоряд. М. Ю. Відейко. Харків, 2020. 586 с.
6. Історія цивілізації. Україна. Т. 2. Від Русі до Галицького князівства (900-1256) / О. Б. Бубенок, А. М. Домановський, О. О. Дядечко та ін.; упоряд. О. Є. Черненко. Харків, 2021. 612 с.
7. Літопис Руський за Іпатським списком / Перекл. Л. Махновець [Електронний ресурс] / URL: <http://litopys.org.ua/litop/lit.htm>
8. Пасічник М. Історія України: розвиток державності та культури : [навч. посіб. для студентів ВНЗ] / М. Пасічник. Львів: УАД, 2016. 415 с.
9. Плохій Сергій. Брама Європи: Історія України від скіфських воєн до незалежності / Перек. з англ. Р. Клочка. Харків: КСД, 2016. 496 с.
10. Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. К., 2017. 613 с.
11. Терський С. В. Археологія України (середньовічна доба): навч. посіб. / С. В. Терський. Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2017. 256 с.
12. Тині згаданих предків. Від склавинів до русинів. Прадавня Україна, Русь і походження українців / Михайло Відейко та ін.; упоряд. Кирило Галушко. Харків: КСД, 2016. 351 с. (Історія без цензури).
13. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. Вид. 2-ге. К.: Критика, 2006. 581 с. [Електронний ресурс]. URL: <http://history.franko.lviv.ua/PDF%20Final/Jakovenko.pdf>

Методичні рекомендації

Загальні рекомендації: Під час підготовки до семінарського заняття з історії Київської Русі обов'язковою є робота з першоджерелом – перекладом «Повісті минулих літ»: Літопис Руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К., 1989. – С. 3–178. Текст джерела доступний також на сайті «Ізборник» за посиланням: <http://litopys.org.ua/litop/lit.htm>

До питання 1: Схарактеризуйте празьку, пенківську, колочинську, лука-райковецьку, волинцівську, роменську археологічні культури (територія розповсюдження, господарські заняття носіїв, особливості матеріальної культури). Послугуючись літописом і картою, визначте регіони розселення окремих східнослов'янських племен у VI – першій половині IX ст. і спробуйте поєднати їх із територією розселення носіїв тієї або іншої археологічної культури. Схарактеризуйте господарські заняття, релігійний світогляд, соціальний устрій східнослов'янських племен, визначте, якими були фактори, що обумовили процеси політогенезу (виникнення держави) у східних слов'ян. Порівняйте дані «Повісті минулих літ» про східних слов'ян до утворення Київської держави зі свідченнями візантійських авторів – Прокопія Кесарійського та імператора Маврикія (див. рубрику *Увага, джерело!*).

Увага, джерело!

Прокопій Кесарійський про східних слов'ян (VI ст. н. е.)

Ці народи, слов'яни й анти, не підлягають одній людині, а з давніх-давен живуть у демократії; тому про все, що для них корисне чи шкідливе, вони міркують спільно. І майже в усьому іншому обидва варварські народи здавна живуть однаково. Єдиного бога, громовержця, визнають вони владикою всього світу і в жертву йому приносять биків і всякого роду священних тварин. Долі вони зовсім не знають і не приписують їй ніякого впливу на людей. Коли їм загрожує смерть, під час хвороби чи на війні, вони дають обітницю, що, коли врятуються від смерті, то негайно принесуть за врятування життя жертву богу, – і коли небезпека минула, приносять жертву і вважають, що цим купили своє врятування. Поклоняються також рікам і німфам, і іншим божествам, і всім їм приносять жертви; під час цих жертвоприношень ворожать.

Живуть вони в убогих хатинах, далеко розташованих одна від одної, і часто міняють місця проживання. Вирушаючи на війну, багато хто з них іде на ворога піший, тримаючи в руках невеликий щит і дротики; панцерів вони не носять; деякі виходять у бій без хітона і без трибонія [без верхнього і спіднього одягу], в самих коротких штанах, і б'ються в шароварах, що закривають лише частину тіла.

У тих і других варварів одна мова, проста і варварська; не відрізняються вони одні від одних і зовнішнім виглядом. Усі ці люди високі на зріст і надзвичайно сильні. Колір обличчя в них не зовсім білий, волосся не русе і не переходить у чорне, а рудувате і, до того ж – в усіх. Подібно до массагетів, і вони живуть бідно і грубо, і так само, як ті, перебувають повсякчас у грязі. Підступства чи лукавства в них зовсім мало, але при всій їх простоті норози в них гунські. І ім'я слов'янам і антам було споконвіку одно; тих і других стародавність називала опорами; думаю, що вони жили розсіяно [розкидані тут і там] і займали великі простори. Більша частина земель за Істром належить їм. [...]

(Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т. – Т. 1: 3 найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. – К., 1959. – С. 30).

Візантійський імператор Маврикія про східних слов'ян (VI ст. н. е.)

Племена слов'ян і антив живуть укупі, і життя їх однакове: вони живуть вільно і не дають нікому поневолити себе або підкорити. Їх дуже багато в їх країні, і вони дуже витривалі, зносять легко і спеку, і холод, і дощ, і наготу тіла, і убожество. До тих, хто приходить до них і користується гостинністю, вони ставляться ласкаво і по-приятельському, привітно

зустрічають їх і проводжають потім від місця до місця, охороняючи тих, хто потребує цього. Коли буває гостеві яка-небудь шкода з вини хазяїна, через його недбальство, – той, хто йому довірив гостя, здійсмає проти нього війну і вважає своїм священним обов'язком помститись за гостя. Тих, хто перебуває в них у полоні, вони не держать у рабстві безстроково, подібно до інших народів, а обмежують їх рабство певним строком, після чого відпускають їх, якщо вони хочуть, за деяку винагороду в їх землю, або ж дозволяють їм оселитися з ними, але вже як вільним людям і друзям. Цим вони здобувають їх любов.

Є в них і безліч усяких плодів, складених купами, і найбільше – проса. Жінки їх розумніші, ніж це властиво людській природі: багато хто з них визнають смерть чоловіків немов кінцем власного життя і самі добровільно дають задушити себе, не вважаючи за життя перебування у вдівстві.

В лісах і на болотах, посеред рік і стоячих озер живуть вони, неприступні стороннім; у житлах своїх улаштовують вони багато виходів, щоб можна було врятуватись у разі небезпеки, а небезпека, як це й природно, їм звідусіль загрожує. Все необхідне їм для життя закопують вони в землю, в потайних місцях, ховаючи від очей усе, що тільки здобувають, і життя ведуть прямо розбійницьке. Ворогів люблять вони підстерегти в лісовій гушавині, в ущелинах і на кручах; користуються в достатній мірі засідками, нападами зненацька і хитрощами, і вночі і вдень винаходячи всякі способи боротьби. Краще за будь-кого вміють вони переправлятися через ріки і можуть довго залишатись у воді. В разі небезпеки вони покидають свої житла і поринають у глибину води, тримаючи в роті довгі, порожнисті всередині стебла очерету, приготовлені саме для цієї мети; лежачи навзак у глибині річки, вони виставляють кінці очеретини назовні і дихають крізь них. В такому положенні вони багато годин можуть залишатись у воді, так що ніхто їх там і не помітить. Якщо навіть трапиться, що кінці очерету буде видно зовні, то люди, які не знають, у чому справа, подумають, що то очерет росте в воді. Але хто знає про цей спосіб, тому не трудно догадатися, і тоді він може проткнути їм рот очеретиною або ж висмикнути її з води, так що нічим буде дихати і доведеться вилізати назовні.

Всі чоловіки озброєні в них невеликими дротинками, по два на кожного, а в декого, крім того, чудові щити, тільки занадто важкі, які утруднюють рух. Є в них і дерев'яні луки і стріли, намазані отрутою; ця отрута діє сильно, і врятуватись від неї можна, лише прийнявши вчасно яку-небудь протиотруту або якийсь інший засіб, відомий знаючим лікарям; або ж треба вирізати уражене отрутою місце, щоб вона не поширилась по всьому тілу. В них нема спільної влади, вони завжди ворогують одні з одними і в бою не знають правильного строю, але намагаються битися в бойовому порядку, і так само не люблять показуватися на рівних, відкритих звідусіль місцях. Коли трапиться їм зважитися на рукопашний бій, вони гуртом здійсмають крик і повільно просуваються вперед; якщо противник почне відступати перед їх криком, то наступають сильніше; якщо ж ні, – повертають назад, не намагаючись випробувати силу ворога в рукопашній, і ховаються в лісі, де в них є надійний захист; отак вони примушують ворога битися в тісних місцях. Часто, несучи з собою здобич, вони кидають її при найменшій тривозі і втікають у лісові хащі; потім, коли вороги оточують здобич, вони знов на них нападають і завдають їм шкоди. Так майстерно вони заманюють ворогів.

Вони надзвичайно віроломні і невірні, коли йдеться про додержання договорів, але поступаються більше перед страхом, ніж перед дарами. Часто розходяться в думках і не можуть домовитися до спільного рішення; якщо й вирішають що-небудь спільно, негайно ж порушують ухвалене рішення, бо всі додержуються протилежних думок і ніхто не хоче поступитися іншому.

Нападати на них слід більше взимку, коли дерева безлисті і [вороги] не можуть легко ховатись, а на снігу залишаються їхні сліди. Зимою і сім'ї їх бідують, і вони самі беззахисні, і річки замерзають, а це полегшує переправу [...]

Остерігатися якомога, щоб не ходити на них вузькими, непрохідними місцями, під час літньої спеки, коли вороги збираються великими юрбами, – перше ніж вигнати їх кіннотою або піхотою [...]

Через те, що в них буває багато чвар, доречно декотрих з них притягти до себе словами або дарами, – особливо тих, що живуть ближче до кордону, і вести боротьбу з рештою, не

допускаючи, щоб вони всі з'єдналися і підкорилися спільній владі. Втікачів, що з'являються від них, треба остерігатися і пильно стежити за ними. І ті з них, котрі самі, з часом, стали римлянами і забули про свою землю, все ж виявляються співчуваючими ворогові. Але хто із них зберігає вірність, тим треба робити добро; коли почнуть шкодити, слід їх карати [...] Багатств, які виявляються в сусідніх країнах, не слід знищувати без потреби, а треба постаратися доставити їх на в'ючних тваринах і на суднах у власну країну; їх ріки впадають у Дунай, і можна влаштувати доставку водою [...]

Землі слов'ян і антів лежать уздовж ріки, поряд одні за одними; вони суміжні одна з одною, і нема між ними порожнього місця, про яке варто було б говорити. Близько від них ліси, болота і порослі очеретом місця; тут їм легко влаштувати заставу, коло самого кордону, і сховати тут же свої загоны, а решта воїнів, зібравшись у сусідньому лісі, будуть стежити звідти за їх рухами і допоможуть їм вигнати ворога з лісу. Їх молоді люди можуть зненацька напасти на наших воїнів. При таких умовах неможливо буде завдати їм шкоди [...]

Розпочинаючи проти них походи, не треба щадити ворогів, здатних учинити опір, а всіх зустрічних убивати і не баритися з тими, хто найбільше чинить опір, не гаяти часу [...]

(Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т. –

Т. 1: 3 найдавніших часів до кінця 50-х рр. ХІХ ст. – К., 1959. – С. 31–32).

До питання 2: З'ясуйте, яким було значення і роль внутрішніх соціально-економічних та зовнішньополітичних чинників (Візантійська імперія, Хазарський каганат, варяги) у процесі виникнення Київської держави. Розгляньте основні теорії виникнення держави (норманська, антинорманська теорії, хазарська гіпотеза, синтетичний підхід), проаналізуйте докази на користь кожної з них. Поясніть, чому саме Київ і землі полян стали основою і ядром держави Рюриковичів. Схарактеризуйте значення «шляху із варяг у греки» і «полюддя» у формуванні Київської держави. Розгляньте діяльність перших київських князів (від Олега до Святослава) з династії Рюриковичів, їхні територіальні надбаня, особливості внутрішньої та зовнішньої політики. Які племена, коли і за яких обставин увійшли до Київської Русі.

До питання 3: Схарактеризуйте реформи князя Володимира, його внутрішню і зовнішню політику. Особливу увагу приділіть судовій та адміністративній реформам князя, здійсненій ним спробі реформування язичництва. Поясніть, з якою метою вони проводилися. Визначте причини прийняття ним ортодоксального християнства візантійського зразка (православ'я) і значення цієї події в історії Київської Русі (розвиток культури, науки, освіти, зміни в ідеології та менталітеті). Якими методами насаджувалося християнство? Чи були у цієї події відтерміновані негативні наслідки?

До питання 4: Схарактеризуйте внутрішню та зовнішню політику Ярослава Мудрого. Розкрийте значення укладання за часів його правління першої письмової кодифікації норм звичаєвого права – збірки законів «Руська правда». Спробуйте з'ясувати, яке місце займала Київська Русь у системі міжнародних стосунків середини ХІ ст.

До питання 5: Якими були особливості соціального та економічного розвитку Київської держави за перших Рюриковичів? Як позначилися на розвитку Русі реформи Володимира і Ярослава? Якою була соціальна структура давньоруського суспільства (схарактеризуйте основні соціальні групи суспільства Київської Русі, їхню ієрархію; особливу увагу приділіть основним групам залежного населення: поясніть, чим відрізнялося соціально-правове становище смердів, закупів, рядовичів, челяді і холопів). Прослідкуйте, як відбувався процес трансформації державної влади від дружинно-князівської до монархічної форми правління. Як змінювалися під час цього значення, роль, функції і повноваження князя, дружини, боярської ради, віча? Якою була організація державної влади Київської Русі?

Питання для дискусії

1. Яку роль зіграли у процесах виникнення державності східних слов'ян хазари та варяги?

2. Як прийняття ортодоксального християнства візантійського зразка вплинуло на розвиток Київської Русі і подальшу історію України?
3. Чи існувала у Київській Русі так звана «давньоруська народність»?
4. Тисячоліття Софії Київської: коли було збудовано собор? (новітні гіпотези і старі переконання).

Тема 2.

Литовсько-польська доба історії України (XIV–XVI ст.)

План заняття

1. Входження Галицької Русі до складу Польського королівства.
2. Входження Волинського князівства і земель Південно-Західної Русі до складу Великого князівства Литовського.
3. Соціально-економічний і політичний розвиток українських земель у складі Великого князівства Литовського у XIV – середині XVI ст.
4. Етапи литовсько-польського зближення. Утворення Речі Посполитої і стан українських земель у її складі.

Література

1. Білоус Н. О. Люблінська унія 1569 р.: історіографічні погляди та інтерпретації (до 440-річчя Люблінської унії) // Український історичний журнал. 2010. № 1.
2. Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. 7-ме вид., доп. / О. Д. Бойко. К.: Академвидав, 2018. 729 с. [Електронний ресурс]. URL: <https://uahistory.co/pidruchniki/ukraine-history-boyko-7-edition-2018/>
3. Бойко О. Д. Історія України: Навчальний посібник. 8-ме. вид., випр. і доп. К., 2021. С. 640 с.
4. Вербицька П. В., Хома І. Я. Історія української культури: європейський контекст: навч. Посібник / П. В. Вербицька, І. Я. Хома. Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2015. 301 с.
5. Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII– XVI ст. Львів, 1996.
6. Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти / Л. В. Войтович. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; ЛНУ ім. І. Франка. Біла Церква: Олександр Пшонківський, 2006. 782 с.
7. Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. 3-те вид., доповн. / Упорядн.: М. Капраль, Г. Сварник, І. Скочиляс, А. Фелонюк. Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2016. 924 с.
8. **Золота доба українського лицарства. Військо та зброя. Політика і право. Економіка й торгівля. Персоналії** / [Борис Черкас](#), *Владислав Берковський, Дмитро Ващук, Андрій Федорук. Харків: КСД, 2018.*
9. Пасічник М. Історія України: розвиток державності та культури : [навч. посіб. для студентів ВНЗ] / М. Пасічник. Львів: УАД, 2016. 415 с.
10. Плохій Сергій. Брама Європи: Історія України від скіфських воєн до незалежності / Перек. з англ. Р. Клочка. Харків: КСД, 2016. 496 с.
11. Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. К., 2017. 613 с.
12. Русь «після Русі». Між короною і булавою. Українські землі від королівства Русі до Війська Запорозького / В. М. Горобець та ін. Харків: КСД, 2016. 351 с. (Історія без цензури).
13. Україна і Литва в XIV–XVI століттях. Політико-правові та соціально- економічні аспекти / В. Г. Берковський, А. В. Балануца, Д. П. Ващук, А. О. Гурбик, Б. В. Черкас. Луцьк, 2011.
14. Україна: литовська доба 1320–1569 / Климівський С., Сварник І., Войтович Л., Ващук Д., Блануца А., Черкас Б. Вид. 2-ге, переробл. / відп. ред. Ю. Ференцева. К., 2017. 176 с. 10

15. Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби / Упоряд. Т. Гошко Львів: Видавництво Українського Католицького Університету 2011. 688 с.
16. Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVI ст. (Волинь і Центральна Україна). К., 1998.
17. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. Вид. 2-ге. К.: Критика, 2006. 581 с. [Електронний ресурс]. URL: <http://history.franko.lviv.ua/PDF%20Final/Jakovenko.pdf>

Методичні рекомендації

До питання 1: Опишіть процес входження земель Галицького князівства до складу Польської Корони. Якими були особливості польської експансії на Галичину? Які верстви і чому польського суспільства були зацікавлені у приєднанні українських земель? Як облаштовували поляки життя на приєднаних землях?

До питання 2: Схарактеризуйте основні етапи входження українських земель до складу Великого князівства Литовського (походи Гедиміна (20-ті рр. XIV ст., князювання Ольгерда (1345–1377 рр.), правління Вітовта (1392–1420 рр.)). Окремо розгляньте битву на Синіх Водах 1362 р. У чому полягало її значення? Поясніть, чому литовці змогли за короткий час приєднати до своєї держави території, які були значно більшими за початкові розміри Литовської держави? Якими були причини швидкого підпорядкування литовцями руських земель? Порівняйте литовське проникнення в українські землі із польським і татарським? Який варіант, на Ваш погляд, був кращим? Що мали на увазі литовські князі, виголошуючи принцип: «Старого не рушимо, нового не впроваджуємо»?

До питання 3: З'ясуйте, яким був статус українських земель у складі Великого князівства Литовського? Поміркуйте, чи можна говорити про автономію руських князівств? Поясніть, чому самостійність князівств дедалі більше обмежувалася? Чому з кінця XIV ст. Литва взяла курс на зближення з Польщею? Якими були основні риси та особливості соціально-економічного розвитку українських земель у складі Великого князівства Литовського? Схарактеризуйте розвиток сільського господарства, міст, торгівлі, ремесел. Як вплинуло поширення Магдебурзького права на схід на життя українського міста? Якою була система самоврядування у містах, що мали Магдебурзьке право? Приділіть увагу соціальним групам, що існували в той час: шляхті, духовенству, міщанам і селянам. Які дрібніші соціальні групи можна виділити у кожному з цих станів?

До питання 4: Під час підготовки відповіді на питання, обов'язково прочитайте тексти уній, наведені у рубриці **Увага, джерело!** Розгляньте Кревську унію 1385 р. у геополітичному контексті Центрально-Східної Європи кінця XIV ст., розкрийте її причини, зміст і основні наслідки для України. Як сприйняли унію у литовському та руському суспільстві? Чим була обумовлена громадянська війна і Островська угода 1392 р.? Схарактеризуйте зміст і наслідки Островської угоди. Якими були передумови, причини, зміст і наслідки для українських земель Городельської унії 1413 р.? Розгляньте Люблінську унію 1569 р. у геополітичному контексті Центрально-Східної Європи середини XVI ст. Якими зовнішньополітичними обставинами було спричинене нове зближення королівства Польського і Великого князівства Литовського? Що обумовило позицію різних соціальних верств щодо договору з боку Литви і з боку Польщі? Розкрийте зміст і основні наслідки Люблінської унії для України.

Схарактеризуйте зміни у соціально-економічних відносинах. З'ясуйте, що таке фільварок, яким чином облаштування господарства фільварку пов'язане з подальшим посиленням феодальної експлуатації селянства. Схарактеризуйте такі документи, як «Устава на волоки» (1557 р.) і Литовський статут (1588 р.) в контексті посилення феодальної експлуатації українського селянства.

Увага, джерело!

1385 р. – Польсько-литовська унія у Крєві

Ми, Ягайло, з Божої ласки великий князь литовський, пан та дідич Русі, подаємо до відома усім, кого це стосується, [хто] зміст нижческазаного має бажання переглянути; нотатку на згадку про те, що мало нам бути передане від найяснішої княгині, з Божої ласки королеви Угорщини, Польщі, Далмації і т. д., через поштивих і шляхетних мужів – панів Стефана, пробоща ханадіснського; Владислава, сина Какаса де Каза, каштеляна з Поток; Влодка, чашника краківського; Миколая, каштеляна завіхойського, і Кристина, управителя Казімежа.

А насамперед повідали, що достойний князь Ягайло, великий князь литовський і т. д., відправив урочисте посольство до панів зем'ян, Польщі, а потім – також до її королівської високоності. Ті ж бо, хто були вислані до найяснішої королеви, взяли із собою грамоти від найдостойнішого, найбільшого і найславетнішого посла, а саме від його високоності князя Скиргайла, князя – брата пана Ягайла, великого князя, який з певних причин не міг прибути особисто до тієї ж найяснішої королеви.

Посли ж бо його, князь Борис і староста віденський Ганко тій же пані королеві Угорщини таким чином справу виклали і казали: «Позаяк численні цісарі, королі та князі розмаїті з тим же великим князем литовським прагнули, зичили собі й раді були б увійти у довічні зв'язки спорідненості, а що Бог Всемогутній, [то] зберіг для особи тієї ж найяснішої королеви. Отож, найясніша пані, нехай високість ваша прийме до такого високо спасенного зв'язку того ж пана Ягайла, великого князя, за сина, а найяснішу княжну Ядвігу, дочку вашу найдорожчу, королеву Польщі, нехай пошлюбить він законною своєю дружиною. А гадаємо, що з того була б хвала Божа, душ спасіння, людям честь і зміцнення держави».

Коли ж бо те, що обіцяно, дійде до передбачуваного завершення, негайно пан Ягайло, великий князь, із усіма братами своїми ще не хрещеними, родичами, шляхтичами, з вищими й найнижчими, які у своїх краях мешкають, віру святої Римської церкви прийняти хоче, прагне і зичить собі. А позаяк клопоталися про те багато королів і різних князів, а не змогли аж досі нічогісінько від нього [Ягайла] з того отримати, на правду тоді честь оту Бог Всемогутній зберіг для самої лиш її королівської високоності.

Для справи тієї підтвердження, для певності й забезпечення той же Ягайло, великий князь, присягає всі скарби свої скласти і віддати на відшкодування втрат обох держав, як Польщі, так і Литви. І то лише коли згадана пані королева Угорщини дочку свою Ядвігу, королевою польською наречену, віддасть йому в дружини. Так само обіцяє той же Ягайло, великий князь, що дасть і готівкою запевнить грошову умову, укладену для за поруки поміж згаданою панею королевою Угорщини – з одного, а князем Австрії – з іншого боку, а саме двісті тисяч флоринів. Також той самий великий князь Ягайло присягається і зобов'язується усілякі загарбані землі та втрати Польського Королівства, відірвані будь-чийми руками і зайняті, повернути власними зусиллями і коштом. Також той самий Ягайло, великий князь, обіцяє всім християнам, а особливо людям обох статей, спійманим у Польському краї та звичаєм воєнним узятим у полон, повернути їхню первісну свободу – так, щоб кожен із них, без різниці статі, пішов, куди забажає з волі його.

Відтак згаданий тут князь Ягайло присягає також краї свої – Литву і Русь – навік прилучити до корони Польського Королівства.

А ми, Ягайло, наречений великим князем литовським, посольства, про які тут ішлося, з нашого боку – через згаданого Скиргайла, брата нашого найдорожчого, представлені згаданим баронам Королівства Польського й оголошені у спосіб, який описано, і знову ж таки через послів того ж брата нашого найяснішої княгині, пані Ельжбеті, нареченій королеві Угорщини, так само і вищезгаданим чином викладене, за присутності перелічених посланців, себто послів самої ж пані королеви, як угорців, так і поляків, до нашої високоності призначених, разом із братами нашими тут вписаними, а саме з паном Скиргайлом, Корибутом, Вігольдом, Лінгвеном, княжатами литовськими, і від імені інших братів наших - присутніх і відсутніх, що ми [оті посольства] відправили і подавали до відома як згаданій пані королеві, так і згаданим баронам Королівства Польського, [підтверджуємо]. Оці то посольства ми вважали за належне зміцнити і в усьому, що вище згадано, підтвердити печатками нашою і братів наших, перелічених тут. Дано у Крєві, у вівторок, напередодні Успенія Пречистої Діви Марії, року Господнього 1385.

1413 р. – Городельський привілей

1. Насамперед, у той час, коли з допомогою животворного Духа сприйнявши світло католицької віри, поклали ми корону Королівства Польського, то для збільшення християнської віри, доброго становища і користі земель наших Литви, їх самих, з землями і володіннями, їм підпорядкованими і з ними зв'язаними, названому королівству нашому Польському присвоїли, інкорпоровали, сполучили, об'єднали, приєднали, союзом зв'язали, за згодою одностайною нашою і інших братів наших і всіх панів, шляхтичів і бояр тієї ж землі Литовської з волі і згоди. Проте, бажаючи названі вище землі литовські, ради ворожих нападів і підступів хрестоносців і тих, що до них приєднуються, і всяких інших ворогів, які прагнуть розорити названі землі литовські і Королівство Польське і руйнування їх замишляють, у певності, безпеці і кращому догляді зберегти і про постійну для них користь подбати: ті ж самі землі, як і завжди, в повному пануванні, на праві чистому й мішаному, досі держали і держимо від предків наших по праву народження, як державці законні, з волі, схвалення і згоди панів, шляхтичів і бояр, в назване Королівство Польське знову інкорпоруємо, впроваджуємо, присвоюємо, сполучаємо, приєднуємо, союзом зв'язуємо і назавжди скріплюємо, визначаючи їх самих з усіма їх володіннями, землями, панствами, князівствами, волостями, маєтками, і на всякому праві, чистому і мішаному, завжди бути єдиними безповоротно і непорушно з короною Королівства Польського.

2. Також усі церкви і весь клір названих вище земель Литви, як соборні, монастирські, парафіяльні, общинні, віленські та інші у тих [землях] споруджені і які будуть споруджені, засновані, в усіх їх свободах, імунітетах, привілеях, винятках і звичаях загальних зберігають, згідно з звичаєм Королівства Польського.

3. Пани [і] також бояри-шляхта земель наших, названих вище, даріннями, привілеями і пожалуваннями, ним нами дарованими, даними, приділеними, тільки католики і Римської церкви підвладні і кому герби пожалувані, господарюють, володіють і користуються, як пани і шляхта Королівства Польського своїми володіють і користуються.

4. Також пани і шляхтичі, названі вище, своїми вотчинами [батьківськими маєтками] на рівному праві володіють, як пани Королівства Польського своїми звичайно [як прийнято] володіють і пожалуваннями нашими, на які мають грамоти, від нас діючі і затверджені твердістю вічної сили, подібним чином будуть володіти і мати вільну змогу їх продавати, міняти, відчужувати, дарувати і на користь свою повертати, однак, з нашої згоди, особливо для кожного випадку даного, як для їх відчуження, обміну або даріння перед нами або нашими урядовцями, за звичаями Королівства Польського, буде визначено.

8 [...] Шляхтичі Королівства Польського своїм королем звикли держати і служити, про що пани, бояри і знать земель Литовських, вищеназвані, присягою уже нам поручилися, як ясніше в грамотах їх, у яких вони з панами Королівства Польського взаємно погодилися, міститься. Однаковим чином, під клятвою вірності і під [страхом] позбавлення своїх маєтків, ніяким князям або панам, або іншим, якого б не було стану людям, бажаючим протистояти землям Королівства Польського, ні порадою, ні благосприянням, ні допомогою не будуть служити і допомагати.

9 [...] Урядником призначаються тільки католицької віри прихильники і підвладні святій Римській церкві. Також і всі постійні уряди земські, які є посади, каштелянства, жалуються тільки сповідникам християнської [католицької] віри і до ради нашої допускаються і в ній присутні, коли обговорюються питання про благо держави, бо часто різниця у вірах приводить до різниці в умах, і виявляються через це відомими такі рішення, яким належить у тасмниці бути збереженими.

11. До цього ще додається, що названі вище пани і шляхтичі Литви після смерті Олександра Вітовта, теперішнього князя, нікого не будуть мати або обирати великим князем і господарем Литви, як тільки кого король польський і його наступники, порадившись з прелатами і панами Польщі і земель Литви, вважатимуть за необхідне обрати, поставити,

помістити. Однаково також прелати, пани і шляхтичі Королівства Польського, коли король польський помре без дітей і законних спадкоємців, не повинні обирати собі короля і державця без відома і ради нашої, тобто великого князя Олександра, панів і шляхтичів названих вище земель Литви, за силою і змістом попередніх грамот.

12. Крім того, названими вище свободами, привілеями і милостями тільки ті пани і шляхтичі землі Литовської можуть володіти і користуватися, яким зброя і герби шляхтичів Королівства Польського даровані, і шанувателі християнської релігії, Римській церкві підвладні, не схизматики або інші невіруючі.

(Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби

/ Упоряд. Т. Гошко. – Львів, 2011. – С. 42–44)

1569 р., липня 1. –

Привілей стосовно унії Великого князівства Литовського з Короною

В ім'я Господа, амінь. Для вічної пам'яті справи нижчеописаної. Ми, прелати і пани-рада, як духовна, так і світська, і земські послы Корони Польської, що перебувають на цьому вальному Люблінському сеймі разом з панами-радою, послами та іншими станами Великого князівства Литовського.

[...]

Усі ми, обрані на повітових сеймиках воєводств і земель усіма станами, всім рицарством на цей вальний коронний сейм і вислані сюди з належними повноваженнями, від себе і від імені наших колег – жителів усього Королівства Польського, як тих, котрі тут перебувають, так і тих, яких тут немає, але яких думки і згода на нижчевикладені справи нам добре відомі із нарад на повітових сеймиках, що відбулися перед теперішнім вальним Люблінським сеймом, так що все одно, наче тут були підписані їхні власні імена і підвішені були їхні власні печатки, оголошуємо цією нашою грамотою всім людям теперішнього часу і майбутніх часів, кому вона буде відомою, що ми, маючи завжди перед очима наш обов'язок щодо до нашої батьківщини – славної Корони Польської, про честь, велич, користь і перш за все безпеку внутрішню й зовнішню якої ми повинні турбуватися, а також маючи перед очима гідний хвали і корисний обом народам союз і спілку, колись укладену нашими предками з громадянами Великого князівства Литовського на вічні часи за загальною письмовою згодою обох народів, утверджену грамотами, печатками, присягами і честю обох сторін і дотримувану обома сторонами немалий час з охотою і постійністю, але потім у злі й заколотні часи дещо утруднену: завжди, як ми, так і наші предки, про це думали і протягом немалого часу переконували наших панів королів польських – як славної пам'яті Сигізмунда, так і пана Сигізмунда Августа, що щасливо нині панує над обома народами, польським і литовським, – щоб вони, як найвищі та єдині правителі обох народів, з ласки і зверхності своєї допомогли нам, відповідно до своїх королівських обов'язків, виконати наші взаємні договори, права і привілеї, які ми ще від часів прадіда його королівської милості, а також від часів короля Александра маємо на союз і спілку з панами і землями Великого князівства Литовського, і щоб вони повернули в належну колію все, що з тієї спілки виступило, тобто щоб зібрали нас з панами-радою й іншими станами Великого князівства Литовського разом в одному місці для виконання цієї гідної хвали й корисної обом народам справи, як цю справу унії ясно обумовлюють акти, конституції, декларації і рецеси попередніх сеймів.

З ласки Бога, який любить спілку та єдність і надає покровительство королівствам, державам і республікам по всьому світу, а також з ласки пана нашого, вищезгаданого Сигізмунда Августа, короля польського та ін., що щасливо нині у нас панує, при нашому сильному старанні, ми нарешті досягай того, що, зібравшись із станами Великого князівства Литовського, ведучи між собою переговори й утверджуючи артикули цієї унії, спершу на Варшавському сеймі, який був скликаний 1563 р., а потім у Парчеві 1564 р. поклали значний початок виправленню дещо порушеної унії.

Оскільки ці артикули, через брак часу і при інших нагальних справах Речі Посполитої обох народів, не могли бути тоді утверджені взаємними нашими договорами зі станами Великого князівства Литовського, то маючи тепер вільніший час, ми зібралися 23 грудня минулого 1568

року на вальний сейм, скликаний його королівською милістю за згодою обох рад польських і литовських. Сейм цей до теперішнього часу безперервно продовжувався. На цьому сеймі ми вели нижчеописані переговори, які, з ласки Бога і при згоді обох сторін, ні в чому не порушуючи Варшавського рецесу й інших привілеїв, до цього кінця і цього підсумку довели. Єдиному в Св. Трійці Богу хай буде за це вічна хвала, королю його милості, з ласки Божої пану нашому Сигізмундові Августу – безсмертна вдячність, а славній Короні Польській і Великому князівству Литовському – слава і велич на вічні часи.

Насамперед: хоч уже давно були складені письмові договори про дружбу і союз, в яких визначено засоби для покращення і примноження Речі Посполитої, як Корони, так і Великого князівства Литовського, але оскільки в них є деякі речі, які супротивні доброму і щирому братерству й довірі, то для більшого скріплення спільної й взаємної братерської любові, у вічній обороні обох держав, спільної непохитної братерської віри, на вічні часи для слави Божої і його королівської милості, з вічною вдячністю його гідній поставі, для слави обох цих найшляхетніших народів – польського і литовського, а також для безмежного розширення їх честі, блиску, величі та сили ми на вічні часи оновили й удосконалили ці давні договори так, як нижче викладено.

Королівство Польське і Велике князівство Литовське віднині складають вже одне, неподільне тіло, а також одну, спільну Річ Посполиту, в якій дві держави і два народи поєдналися і злилися в один народ і в одну державу. Цим подвійним народом віднині на вічні часи має управляти одна голова, один пан і один спільний король, який буде обиратися спільними голосами поляків і литовців, а місце обрання в Польщі, а потім буде помазаний на Королівство Польське і коронований у Кракові. Цьому обранню, згідно з привілеєм Александра, не повинна перешкоджати відсутність будь-якої сторони, тому що для цієї справи мають бути обов'язково і законним чином покликані ради і всі стани Корони Польської та Великого князівства Литовського.

Обрання і зведення князя на престол Великого князівства Литовського, що відбувалось у Литві до того часу окремо, має припинитися, так щоб надалі не було ніякого знаку чи подобі, яка б показувала, що існує зведення на престол або інаугурація великого князя литовського. А оскільки титул і посада Великого князівства Литовського залишаються, то новий володар при обранні та коронації має бути проголошений королем польським і великим князем литовським, руським, пруським, мазовецьким, жмудським, київським, волинським, підляським та інфлянтським.

Природне, за народженням належне його королівській милості право успадкування престолу у Великому князівстві Литовському, якщо воно належало його королівській милості чи будь-кому і з будь-якої причини, не повинне віднині й на вічні часи перешкоджати цій спілці й об'єднанню обох народів та обранню одного спільного правителя, оскільки король подарував це право на вічні часи Короні, не сумніваючись у тому і це собі обумовлюючи, що ми не повинні залишити без засобів ні особисто короля, ні його потомство, якщо йому Бог дасть його, але що це потомство, в разі, якби не було обране на престол, повинно отримати належне, відповідне його званню забезпечення, яке, однак, не повинно вести ані до найменшого роздроблення держави, як це належним чином викладено й обумовлено в декларації короля і в рецесі вального Варшавського сейму. Під час коронації новий король повинен зараз же утвердити і скріпити присягою на вічні часи в одній грамоті і в одному тексті права, привілеї та вольності всіх своїх підданих, об'єднаних таким чином обох народів і держав.

Цей подвійний народ завжди повинен мати спільні сейми і ради під керівництвом їхнього пана – короля польського. Пани мають особисто засідати між панами, а послы – між послами, і мають разом обговорювати спільні потреби – чи на сеймі, чи без сейму, в Польщі чи в Литві. Щоб одна сторона давала другій пораду й допомогу, його королівська милість має зберігати в цілості непорушно всі права і привілеї, що належать землям і народам Корони Польської та Великого князівства Литовського, в яких би грамотах ці права і привілеї не були дані предками його королівської милості та його королівською милістю, – чи в давні часи, чи від початку унії, – всі права і привілеї, дані всім загалом і приватним особам, а також вольності, почесні, привілеї і службові посади обох народів, суди, особливі звання, князівські стани, шляхетські

роди згаданих народів, судові рішення, здавна і до цього часу міцно й непорушно зберігати.

Присяги рад, сановників, чиновників, старост литовського народу і людей знатніших домів, що склалися до теперішнього часу, повинні залишатися у своїй силі, як це ми собі взаємно обумовили привілеями і договорами на спільному Варшавському сеймі, але на майбутнє всі подібні присяги мають складатися коронованому королю і Короні Польській. Це ж стосується і присяг на дотримання звичайних договорів, вони мають бути твердо збережені, відповідно до привілею Александра.

У всіх негараздах ми – прелати, ради, барони й усі стани обох народів – повинні допомагати одні другим всіма силами і засобами, як загальним рішенням визнано буде корисним і потрібним. І щастя і нещастя ми повинні ділити порівну і щиро допомагати одні одним.

Foedera aut pacta, або угоди та союзи з іншими народами, відповідно до спільної Варшавської угоди, не інакше повинні укладатися, і будь-які посольства у важливих справах до чужих країн мають відправлятися не інакше, як з відома і за рішенням представників обох народів, а укладені досі союзи й угоди з будь-яким народом, якщо вони виявляться шкідливими одній із сторін (Польщі чи Литві), не повинні дотримуватись.

Монета як у Польщі, так і в Литві має бути, за загальним рішенням, однотипною за виглядом, вагою, пробою, поділом і написом. Постанову цю мають виконувати його королівська милість і нащадки його королівської милості.

Усі мита і побори в Польщі і в Литві, на землі і на воді, як би вони не називалися, королівські, шляхетські, духовні та міські, його королівська милість скасовує, щоб віднині і на вічні часи не збирали ніяких мит з духовних і світських людей шляхетського звання і з їхніх підданих, з будь-яких речей їх власної роботи і утримання, що, однак, не ліквідує мит купецьких і не має вести до змови з купцями, що призвело б до зменшення і приховування королівських мит, здавна узвичаєних у Польщі та Литві.

Усі статuti і постанови, будь-які і з будь-якої причини укладені та схвалені в Литві проти польського народу щодо придбання поляком маєтків у Литві і володіння ними, яким би чином не набувалися такі маєтки – за жінкою чи за вислугу, купівлею, даруванням, заміною чи будь-яким іншим способом, згідним із законом і звичаєм, не повинні мати ніякої сили, як протиправні, суперечні загальній братерській любові та взаємному єднанню й унії. Дозволяється набувати маєтки і володіти ними полякові в Литві, а литовцю в Польщі усяким способом, відповідно до права, під яким перебуває той маєток.

Що ж стосується інших артикулів привілею короля Александра, котрі не проголошені на Варшавському сеймі, ні в декларації його милості короля, ні в спільному рішенні обох сторін, але за спільною згодою перенесені з Варшавського сейму на теперішній спільний Люблінський сейм, то всі ці артикули, в тому вигляді, як вони викладені у давніх привілеях і договорах обох народів і як вони остаточно роз'яснені у привілеї Александра і в привілеї, даному його милістю королем у справі унії тут, у Любліні, мають залишатися у всій своїй силі на вічні часи. Однак для більшої ясності додаємо, що Велике князівство Литовське при титулі й гідностях, і всіх посадах, і почестях станів, відповідно до привілею короля Александра, цілим і непорушним має бути залишене, оскільки це не приводить до розриву цього єднання та спілки.

Віднині його милість король не буде скликати ніяких окремих сеймів станам коронним і литовським, але завжди буде скликати для обох народів, котрі становлять вже одне тіло, спільні сейми в Польщі, в такому місці, яке, на думку його королівської милості та польських і литовських рад, визнане буде найвигіднішим.

Почесні та службові посади, котрі у Великому князівстві тепер вакантні або виявляються колись вакантними, його милість король буде надавати не інакше, як тим особам, які складуть присягу польському коронованому королю й неподільному тілу Корони Польської.

Обумовлюємо також і обіцяємо станам і особам Великого князівства Литовського, що езекуція їх самих і їхніх нащадків не тільки згідно зі статутом короля Александра, але й згідно з будь-якими привілеями, грамотами, конституціями та сеймовими ухвалами, встановленими, наданими й ухваленими в минулому в Короні Польській стосовно маєтків столу його королівської милості, від початку унії у Великому князівстві Литовському розданих кому б то

не було, жодного стану не стосується; навпаки, всі права, привілеї, які дані предками його королівської милості і самим його королівською милістю від початку унії й до теперішнього часу у Великому князівстві Литовському народам литовському, руському, жмудському та іншим народам і жителям Великого князівства Литовського, а також землям і повітам, родам і особам, мають залишатися цілими і непорушними. Також вічні надання, феоди (чи ленні володіння), фримарки, заміни, довічні володіння, всякі застави, зроблені на сеймі чи без сейму, згідно з привілеями, мають зберігати силу і не повинні піддаватися ніяким сумнівам. Мають також залишатися в силі: забезпечення почесних і службових посад, що здавна їм належать, і всякі застави й суми, і ніяка частина яких би то не було доходів з них не повинна бути використана ні на які інші справи, крім тих, на які вони тепер використовуються за давніми привілеями і грамотами, тобто на потреби нинішнього власника. А якщо виявиться, що будь-хто володіє якоюсь землею і будь-яким маєтком, отриманим від предків, не маючи на це грамот, то такий може вічно володіти своєю власністю і без грамот, як і з грамотами, відповідно до старого і нового Литовських статутів і давніх звичаїв.

Пани-ради, всі стани і послы всіх земель цієї постановою позбавляють себе і своїх нащадків права будь-яким чином відновлювати і вирішувати справу про введення в Литві екзекуції щодо вислужених та інших маєтків, позбавляють себе права навіть ставити питання про цю екзекуцію. Хоч із цього часу має припинитися у Великому князівстві Литовському роздавання маєтків королівського столу, але ті маєтки, які в майбутньому будуть переходити в руки його королівської милості з родів князівських, шляхетських і панських, його королівська милість зі своєї королівської волі й ласки має роздавати людям як польського, так і литовського шляхетських народів, щоб не зменшувалася земська військова служба. Також відібрані у московського ворога замки, маєтки і всякі володіння його королівська милість повинен повертати тим, кому вони належали до завоювання ворогом. А якби на відшкодування втраченого комусь щось уже було надано, то має повернутися до столу його милості короля.

Визнаючи всі ці артикули, внесені в дану грамоту з нашого спільного рішення зі станами Великого князівства Литовського, гідними хвали і потрібними як Короні Польській, так і Великому князівству Литовському, що становлять тепер одну, неподільну Річ Посполиту, ми, прелати і пани-рада, земські послы й усі інші стани Корони Польської, з радістю і доброю волею, з братерським почуттям і любов'ю заявляємо прелатам, панам-раді, земським послам і всім іншим станам Великого князівства Литовського, що ці пункти на вічні часи будуть мати силу і так їх печатками, присягами, честю нашою і наших нащадків затверджуємо і скріплюємо таким затвердженням і скріпленням, яке для нас найбільше й найміцніше, як для осіб, так і для місць і посад наших, як особливим, так і загальним звичаєм. Обіцяємо перед Богом, нашим чесним, шляхетським, християнським словом, що ми і нащадки наші вічно будемо дотримувати і зберігати все, що тут написано, без будь-якої хитрості, не піддаючи нічого сумнівам і скасуванню і не відступаючи ні в чому від тієї єдності, в яку ми з народом того славного Великого князівства Литовського зв'язалися на вічні часи, згідно з цією нашою грамотою й артикулами, в цій грамоті записаними і поясненими, які дали нам також пани литовські. Цей спільний наш договір його милість король як верховний правитель наш зволив утвердити своєю королівською владою.

А якби одна сторона не бажала дотримуватися привілеїв і договорів про єдність, укладених між цими народами, або окрема особа не бажала дотримуватись, то проти такої сторони чи окремої особи ми і нащадки наші під владою пана нашого, польського короля, повинні повстати як проти ворогів наших і об'єднаних народів. Усе це дотримувати твердо і виконувати, як належить, під нашою присягою себе і нащадків наших зобов'язуємо. Всі ці справи, постанови й ухвали на вічні часи не можуть бути порушені та скасовані ні його королівською милістю, ні панам-рада-ми, ні всіма іншими станами і земськими послами обох народів, ні за спільною згодою, ні за рішенням однієї сторони, але мають залишатися в цілості й непорушними на вічні часи. Для більшої достовірності та збереження в пам'яті на вічні часи вищевикладених справ ми, вище поіменовані прелати, пани-рада коронна, як духовна, так і світська, а також земські послы, присутні на цьому спільному Люблінському сеймі, привісили до цієї грамоти наші печатки.

Писано і дано на тому ж спільному Люблінському сеймі першого дня місяця липня, року,

Питання для дискусії

1. Українські міські релігійні братства: консервативні відсталі нетерпимі об'єднання чи прообраз громадянського суспільства?
2. Фільваркове господарство між феодалізмом і капіталізмом та становище українського селянства.
3. Брестська унія 1596 р.: спроба вберегти український народ від католицизації чи боротьба частини православних священників за збереження (відновлення) соціального статусу, майнових прав і привілеїв?

Тема 3.

Козацтво та Запорізька Січ (друга половина XVI – перша половина XVII ст.)

План заняття

1. Виникнення українського реєстрового і нереєстрового козацтва.
2. Запорізька Січ: виникнення, військово-адміністративний устрій, господарське життя.
3. Військові походи запорозьких козаків (друга половина XVI – початок XVII ст.). Хотинська війна.
4. Козацькі повстання кінця XVI – першої половини XVII ст.

Література

1. Алепський Павло. Україна – земля козаків. Подорожній щоденник / Павло Алепський. К.: Вирій, 2018. 164 с.
2. Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 288 с.
3. Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. 7-ме вид., доп. / О. Д. Бойко. К.: Академвидав, 2018. 729 с. [Електронний ресурс]. URL: <https://uahistory.co/pidruchniki/ukraine-history-boyko-7-edition-2018/>
4. Бойко О. Д. Історія України: Навчальний посібник. 8-ме вид., випр. і доп. К., 2021. 640 с.
5. Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Історія козацтва. Держава–військо–битви / О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб. Київ: Арій, 2015. 479 с.
6. Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги / Відп. ред. В. Брехуненко. Київ: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2016. 608 с.
7. **Золота доба українського лицарства. Військо та зброя. Політика і право. Економіка й торгівля. Персоналії** / *Борис Черкас, Владислав Берковський, Дмитро Ващук, Андрій Федорук.* Харків: КСД, 2018.
8. Історія та культура України: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів освіти / О. С. Каденюк, В. А. Нестеренко, В. В. Сажко та ін. Кам'янець-Подільський.: ПДАТУ, 2018. 311 с.
9. Історія України: підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів / [О. М. Бут, М. І. Бушин, Ю. І. Вовк та ін.]; за заг. ред. д.і.н., проф. М. І. Бушина, д.і.н., проф. О. І. Гуржій; М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. Черкаси: ЧДТУ, 2016. 644 с.
10. Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин; Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2013. 1056 с.

11. Лазарович М. В. Ілюстрована історія України : короткий курс лекцій. 4-те вид., виправл. і доп. / М. В. Лазарович. Тернопіль : Джура, 2018. 616 с.
12. Мицик Ю., Плохій С. Як козаки Україну боронили / Ю. Мицик. Київ: Кліо, 2018. 368 с.
13. Пасічник М. Історія України: розвиток державності та культури : [навч. посіб. для студентів ВНЗ] / М. Пасічник. Львів: УАД, 2016. 415 с.
14. Русь «після Русі». Між короною і булавою. Українські землі від королівства Русі до Війська Запорозького / В. М. Горобець та ін. Харків: КСД, 2016. 351 с. (Історія без цензури).
15. Ситий І. Козацька Україна: печатки, герби, знаки та емблеми кінця XVI–XVIII століть / І. Ситий. Київ: Темпора, 2017. 972 с.
16. Чухліб Т. Козаки і татари. Українсько-кримські союзи 1500–1700-х років / Т. Чухліб. Київ: Києво-Могилянська академія, 2017. 290 с.
17. Шевчук В. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI–XVIII століть. У двох книгах. Книга 2 / В. Шевчук. Київ: Грамота, 2020. 1120 с.
18. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. Вид. 2-ге. К.: Критика, 2006. 581 с. [Електронний ресурс]. URL: <http://history.franko.lviv.ua/PDF%20Final/Jakovenko.pdf>

Методичні рекомендації

До питання 1: Розкрийте причини виникнення українського козацтва. З'ясуйте, які умови сприяли його появі. Яку роль у виникненні козацтва відіграли соціально-економічний, геополітичний та природно-географічний чинники? Які інші фактори, що спричинили виникнення козацтва, Ви можете додати ще? Які соціальні верстви були основою формування і провідною силою українського козацтва? Які існують теорії походження козацтва, у чому полягають їхні переваги у недоліки? Схарактеризуйте роль Дмитра Вишневецького у творенні нереєстрового козацтва. З'ясуйте причини і розкрийте процес виникнення реєстрового козацтва (зверніть увагу на реєстри часів Лівонської війни, реформи Юрія Язловецького та Стефана Баторія).

До питання 2: Коли, де і за яких обставин було побудовано першу Запорізьку Січ? Яку роль відігравали Запорізькі Січі в історії українського козацтва? Вкажіть, які риси Запорізької Січі роблять її устрій подібним до державного. Чи можна вважати Січ зародком майбутньої української держави? Якими були суспільні та господарські відносини на Запоріжжі?

До питання 3: Схарактеризуйте військове мистецтво козаків, розгляньте їхні найбільш відомі походи проти татар і турків. Яку мету переслідували козаки під час походів?

Приділіть увагу Хотинській війні 1620–1621 рр. Яку роль відіграло у ній козацтво? Якими були наслідки Хотинської війни для України?

До питання 4: Детально схарактеризуйте кожне з козацько-селянських повстань кінця XVI – першої половини XVII ст. (під проводом Кшиштофа Косинського, Северина Наливайка, Марка Жмайла, Тараса Федоровича (Трясила), Якова Остряниці, Дмитра Гуні). Якими були рушійні сили повстань? Які вимоги під час повстань були спільними, а які – відмінними у різних соціальних груп, що брали участь у повстаннях? Як відмінності між реєстровим та низовим козацтвом позначалися на характері та результатах повстань? Якими були причини поразок козацько-селянських повстань? Які наслідки мали ці повстання? Проаналізуйте Куруківську угоду 1625 р. Схарактеризуйте зміст «Ординації Війська Запорозького» 1638 р. (для цього ознайомтеся із текстами, наведеним у рубриці *Увага, джерело!*). Які наслідки вона мала?

Увага, джерело!

*Витяги з Куруківської угоди між представниками
польського уряду і запорозькими козаками*

(1625 р.)

[...] Виконуючи доручення Речі Посполитої і зобов'язання, яке ми прийняли, ми доклали всіх сил, відповідних часові і обставинам, щоб задовольнити наміри і потреби Речі Посполитої з найменшою для неї шкодою і кровопролиттям. Для цього, керовані любов'ю і належною вірністю державі, ми не шкодували ні праці, ні здоров'я і з Божою допомогою і з загальною нашої згоди привели військо запорізьке в порядок і покору на таких умовах:

Найбільше і найсерйозніше непокоїли Річ Посполиту морські походи козаків, які вони робили всупереч забороні уряду, а також їх свавільства, які вони чинили в містах. Злочини ці зазнали належної кари від зброї коронного війська. Тим, які через щастя і з волі Божої уникнули страти і зберегли життя, обіцяючи надалі віддати його на службу Речі Посполитій, ми іменем його королівської милості і Речі Посполитої оголошуємо прощення; всі вони, як ті, що лишаються на службі й. к. м., так і ті, які по волі й. к. м. повернуться в свої домівки, не мусять нести ніякої відповідальності з умовою, що вони виявлятимуть до начальників належну пошану і покору, не будуть втручатися в розпорядження судової і адміністративної влади і захоплювати доходи.

Ми вважаємо справедливим, щоб військо запорізьке, яке складається з підданих й. к. м., мало голову або старшого, за прикладом давніх років призначеного королем або гетьманами коронними з відома його королівської милості. Тому на основі повноваження, даного від й. к. м. і Речі Посполитої, й. м. пан воєвода сандомірський, гетьман польний коронний, з відома всіх нас затвердив старшим обраного козаками пана Михайла Дорошенка.

І надалі козаки повинні будуть коритися виключно тому старшому, якого самі вони оберуть, але який буде затверджений королем його милістю або його наслідниками, польськими королями, на подання коронних гетьманів [...]

Через те, що король його милість бажає для кращого порядку знати число козаків, щоб мати змогу заохотити більш заслужених до успішної служби Речі Посполитій, то він доручив скласти правильний список війська запорізького з зазначенням числа козаків, які проживають у кожному місті й. к. м. А що перепис цей зручніше зробити на місці, ніж тут, то ми призначаємо строк з 6 листопада по 18 грудня нового стилю поточного року. Протягом цих 6 тижнів козаки мусять скласти правильні реєстри, які не перевищують 6000 з зазначенням, скільки їх живе в кожному старостві. Реєстри ці мусять бути подані або й. м. коронному гетьманові, або панам комісарам, для цього призначеним. Далі списки будуть передані в коронний скарб, а звідти копії будуть повідомлені всім старостам [...]

Для війська запорізького ми призначаємо платні на рік 60 000 злотих польських, які вони будуть одержувати в місті й. м. к. Києві в день св. Іллі за руським календарем. Крім того, бажаючи, щоб урядові особи ретельніше виконували свої обов'язки на службі й. к. м. і Речі Посполитої, ми призначаємо такі оклади для старшини: старшому над усім військом 500 злотих на рік, обозному 100 злотих, двом осавулам по 150 злотих, шести полковим осавулам по 50 злотих, шести полковникам по 100 злотих, шестидесяти сотникам по 50 злотих, судді військовому 100 злотих.

З числа 6000 козаків 1000 або більше, на розсуд коронного гетьмана і з відома їхнього старшого, залежно від умов часу, мусять перебувати на Низу за порогами і там виконувати свою службу: подавати відомості про дії ворогів, не допускати їх переправ і взагалі захищати ті місця. Решта, живучи по волостях, муситиме йти в похід з наказу коронних гетьманів на допомогу регулярному війську або туди, куди треба буде, утримуючись у дорозі від утискання жителів. [...]

Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин. – К., 2013. – С. 192–194.

Ординація 1638 р.

Через те, що єдиним нашим бажанням у справі управління державами є знайти такі способи, з яких наші вірнопіддані завжди переконувалися б у нашій королівській ласці, але оскільки козацька сваволя так розгнуздалася, що для приборкання її довелося рушити наші війська і битися з козаками, і з благословення Бога як володаря всіх воєн розгромити і уразити їх, відвернувши цим страшну небезпеку від Речі Посполитої, тому на вічні часи позбавляємо

козаків старшинства, всяких старовинних судових установ, права, доходів і інших відзнак, набутих ними за вірні послуги від наших предків і тепер внаслідок заколотів утрачених, і бажаємо тих, кого в живих зберегло воєнне щастя, мати в стані простого народу, оберненого в хлопів.

Реєстровим же козакам, число яких Річ Посполита визначила на своїй службі тільки 6 тисяч і які змирилися перед нами і Річчю Посполитою, ми встановлюємо таку військову організацію згідно з постановою цього сейму.

На місце старшого, який більше не буде [визбиратись] зсеред козаків, ми будемо ставити старшого комісара, від сейму до сейму, за рекомендацією гетьманів, — людину, яка була б народжена в шляхетському стані, в лицарській справі досвідчена, підтримувала б у війську лад, запобігала б усяким бунтам, була б справедлива до вбогих людей і з розпорядження гетьмана приходила б у той час і на призначене місце, де потребуватиме Річ Посполита [...]

Цьому комісарові мусять коритися осавули, полковники, сотники, як і все військо. Всі вони, також полковники з комісаром, мусять залежати від гетьмана. Більше того: і осавулами мусять бути шляхтичі, досвідчені в лицарському ремеслі, випробуваної доблесті і віри. Сотники і отамани можуть обиратися з самих козаків, добре заслужених перед нами і Річчю Посполитою, і людей лицарських. Резиденція комісара мусять бути в Трахтемирові, як у центральному пункті. Полковники мусять перебувати кожний при своєму полку, при чому не відлучатися з своїх місць, хіба на законній підставі і то з відома коронного гетьмана.

Полки з своїми полковниками повинні ходити по черзі на Запоріжжя для охорони тих місць і щоб перешкодити татарським переходам через Дніпро. Треба невпинно стежити, щоб козацька вольниця не ховалась по островах і звідти не чинила б походів на море. Разом з тим жоден козак не повинен наважуватись ходити на Запорожжя без паспорта комісара; спійманий комендантом кодацьким, він підлягає смертній карі.

При виході українського війська в поле повинен також одночасно виходити і комісар з двома полками за межі волості, особливо коли немає виняткової небезпеки, і там, розташувшись коло Чорного шляху, чинити опір татарським роз'їздам. В разі великої небезпеки він мусять з'єднати все військо і піти з ним туди, куди направить його гетьманський наказ [...]

Призначаємо також іменем нашим і Речі Посполитої комісарів для визначення осілости козаків, якою повинні користуватися козаки на вічні часи з тим, щоб не було щорічних приписок на шкоду Речі Посполитій і зменшення доходів з наших маєтків.

Козаки реєстрові ніким не повинні бути обтяжені як щодо земель, так і особисто. Наші міщани, згідно з старовинними правами і заборонами, не повинні ні самі вступати в козаки, ні втягати в це своїх синів, ні навіть віддавати заміж за козаків своїх дочок під страхом карі з конфіскацією майна.

Попереджаємо і про те, щоб козаки в далеких українських місцевостях (крім Черкас, Чигирини, Корсуня, де для безпеки від поганих повинні проживати) і в інших містах на самій Україні не проживали, щоб, живучи там разом, вони не мали ніякого приводу до зборищ і далі до бунтів.

Призначаємо також комісарів сейму для того, щоб вони придивились до трахтемирівських земель і щоб землі, силою відібрані козаками, були повернуті старим володільцям.

Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин. – К., 2013. – С. 198–200.

Питання для дискусії

1. У чому полягала особливість козацького суспільно-економічного устрою?
2. Конструктивним чи деструктивним елементом української історії було козацтво?
3. Чи спромоглася Запорізька Січ стати повноцінною державою? Чому Ви так вважаєте?
4. Чи можна вважати козацько-селянські повстання кінця XVI – першої третини XVII ст. прообразами національно-визвольної війни?
5. Чи існували відмінності між козацько-селянськими повстаннями кінця XVI і 20-х–30-х рр. XVII ст.?

Тема 4.
Козацька революція середини XVII ст.
Утворення козацької держави

План заняття

1. Передумови, причини, рушійні сили і періодизація Козацької революції середини XVII ст.
2. Бойові дії (1648–1653 рр.) і зовнішня політика Богдана Хмельницького.
3. Зборівський договір 1649 р. і Білоцерківська угода 1651 р. Процеси формування козацької державності.
4. Переяславська Рада і «Березневі статті»: юридичний зміст та оцінки в історіографії.
5. Зовнішня політика Богдана Хмельницького у 1654–1657 рр.

Література

1. Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 288 с.
2. Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. 7-ме вид., доп. / О. Д. Бойко. К.: Академвидав, 2018. 729 с. [Електронний ресурс]. URL: <https://uahistory.co/pidruchniki/ukraine-history-boyko-7-edition-2018/>
3. Бойко О. Д. Історія України: Навчальний посібник. 8-ме вид., випр. і доп. К., 2021. 640 с.
4. Горобець В. Зірки та терени козацької революції. Історія звитяг і поразок / В. Горобець. Київ: КСД, 2017. 480 с.
5. Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Історія козацтва. Держава–військо–битви / О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб. Київ: Арій, 2015. 479 с.
6. Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / відп. ред. Ф. П. Шевченко, упоряд. І. П. Крип'якевич. Акад. наук УРСР, Ін-т сусп. наук. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. 738 с.
7. Історія та культура України: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів освіти / О. С. Каденюк, В. А. Нестеренко, В. В. Сажко та ін. Кам'янець-Подільський.: ПДАТУ, 2018. 311 с.
8. Історія України: підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів / [О. М. Бут, М. І. Бушин, Ю. І. Вовк та ін.]; за заг. ред. д.і.н., проф. М. І. Бушина, д.і.н., проф. О. І. Гуржія; М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. Черкаси: ЧДТУ, 2016. 644 с.
9. Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин; Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2013. 1056 с.
10. Лазарович М. В. Ілюстрована історія України : короткий курс лекцій. 4-те вид., виправл. і доп. / М. В. Лазарович. Тернопіль : Джура, 2018. 616 с.
11. Мицик Ю., Плохій С. Як козаки Україну боронили / Ю. Мицик. Київ: Кліо, 2018. 368 с.
12. Мицик Ю. Чигирин – гетьманська столиця / Ю. Мицик. Київ: Кліо, 2016. 392 с.
13. Пасічник М. Історія України: розвиток державності та культури : [навч. посіб. для студентів ВНЗ] / М. Пасічник. Львів: УАД, 2016. 415 с.
14. Ситий І. Козацька Україна: печатки, герби, знаки та емблеми кінця XVI–XVIII століть / І. Ситий. Київ: Темпора, 2017. 972 с.
15. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: полководець, дипломат, державотворець / В. Смолій, В. Степанков. Київ: Парламентське видавництво, 2020. 752 с.
16. Таїрова-Яковлева Т. Гетьмани України. Історії про славу, трагедії та мужність / Т. Таїрова-Яковлева. Київ: Кліо, 2015. 424 с.
17. Таїрова-Яковлева Т. Повсякдення, дозвілля і традиції козацької еліти Гетьманщини / Т. Таїрова-Яковлева. К.: Кліо, 2018. 184 с.

18. Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. У 2 кн. Київ: Інститут історії України, 2018. Кн. 1. 610 с.; Кн. 2. 580 с.
19. Чухліб Т. Козаки і татари. Українсько-кримські союзи 1500–1700-х років / Т. Чухліб. Київ: Києво-Могилянська академія, 2017. 290 с.
20. Шевчук В. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI–XVIII століть. У двох книгах. Книга 2 / В. Шевчук. Київ: Грамота, 2020. 1120 с.
21. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. Вид. 2-ге. К.: Критика, 2006. 581 с. [Електронний ресурс]. URL: <http://history.franko.lviv.ua/PDF%20Final/Jakovenko.pdf>

Методичні рекомендації

До питання 1: З'ясуйте передумови, причини, рушійні сили Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Поясніть, чому головною рушійною силою війни стало козацтво. Які головні цілі переслідували різні верстви суспільства, беручи участь у Визвольній війні? Чи не було між ними суперечностей? Чого прагло селянство, а чого – козацтво (передусім заможне)? Що зумовило переростання особистої помсти Б. Хмельницького у національно-визвольну війну? Визначте її основні етапи і коротко схарактеризуйте кожен з них. Розгляньте різні визначення поняття «революція» і поясніть, що саме дозволяє нам вважати Визвольну війну українського народу під проводом Богдана Хмельницького революцією?

До питання 2: Розгляньте бойові дії 1648–1653 рр. З'ясуйте причини перших перемог Б. Хмельницького (Жовті Води, Корсунь, Пилявці) і поразки під Берестечком у 1651 р. З'ясуйте значення битви під Батогом і Жванецької кампанії. За картою розгляньте, під владою яких держав перебували українські землі напередодні Національно-визвольної війни. Навіщо Богдану Хмельницькому були потрібні союзники? Розгляньте територію України середини XVII ст. у геополітичному контексті. До яких держав міг звернутися і звертався Богдан Хмельницький за допомогою, як відбувалися переговори? Наскільки надійними і вигідними були різні варіанти союзницьких відносин, які розглядалися і реалізовувалися Богданом Хмельницьким? Чому саме Кримське ханство стало головним союзником Хмельницького у боротьбі з поляками? Чи були кримські татари надійними союзниками? Чому вибір Хмельницького зупинився на Молдовському господарстві? Чи був цей зовнішньополітичний вектор перспективним і чому він зазнав невдачі?

До питання 3: Назвіть ознаки державності. Прослідкуйте, як відбувалася ліквідація польських органів управління на українських землях і формування козацько-гетьманської держави. Послуговуючись текстом Зборівської угоди (див. рубрику *Увага, джерело!*), з'ясуйте, які ознаки свідчили про формування козацької державності. Визначте територіальні межі козацької держави за часів Б. Хмельницького. Схарактеризуйте українську козацьку державу, що виникла під час Визвольної війни. Якими були повноваження гетьмана, адміністративний, територіальний, судовий устрій держави, центральні й місцеві органи виконавчої влади, права і соціальний статус козацтва? Визначте основні суспільні верстви часів виникнення козацької держави. Які зміни відбулися у соціально-правовому становищі української шляхти, козацької старшини, рядових козаків, селян?

Увага, джерело!

**Вимоги Війська Запорозького,
передані Яну Казимиру з табору під Зборівим
(1649 р., серпня 7/17)**

1. Щодо наших давніх прав і вільностей, наданих нам св. Пам'яті покійними польськими королями, як раніше було, так і тепер, де б не знаходились наші козаки і хоч би їх було три, два повинні судити одного; а також всі вільності повинні бути збережені.
2. Оскільки князь й. м. Вишневецький проти волі й наказу й. кор. м. таку силу нашого козацтва розплодив, що тепер ми й самі не можемо їх перелічити, почавши від Дністра,

Берлинців, Бар, по Старий Костянтинів, по Случ і за Случ, що впадає в Прип'ять, по Дніпро, а від Дніпра, почавши від Любеча до Стародуба і аж до московської границі з Трубецьким, в усіх цих названих містах ми самі зробимо перепис, призначивши на службу його кор. вел. і всій Речі Посполитій тільки гідних, здатних до цього молодців. По цих містах серед нашого війська, щоб корогви, як іноземні, так і польські, не мали ніяких прав і не наважувалися брати жодних стадій. Настійно вимагаємо, щоб тим, які з реєстру будуть виписані і потраплять під панську юрисдикцію, все, що сталося під час цього воєнного походу чи то пограбування майна, чи то вбивство, було вибачено і повністю скасовано без ніяких вимог надалі.

3. Унія, як постійна причина пригноблення руського народу і труднощів Речі Посполитої, повинна бути скасована і в Короні, і у Великому князівстві Литовському.

4. Київський митрополит за стародавнім звичаєм повинен брати посвячення від константинопольського патріарха і підлягати йому з усім руським духовенством на вічні часи.

5. Всі церкви і церковні маєтки, фундації, руські надання, несправедливо забрані і відсуджені уніатам, повинні бути відібрані від уніатського духовенства і світських руської віри та інших людей в Короні і у Великому князівстві Литовському, делегованим для цього полковником Війська Запорозького і передані духовенству грецької релігії. А якщо уніати, духовенство римського обряду, студенти або урядники, трибуналісти як у Короні, так і у Великому князівстві Литовському їх будуть відстоювати, тоді їх вважати за порушників загального спокою і ворогів вітчизни. А на відібрані церкви і церковні маєтки повинні бути надані привілеї тим особам, які ніколи не були в унії.

6. Руське духовенство повинно користуватися всіма вільностями, так само як духовенство римської віри. По всій Короні польській і Литві богослужіння відправляти публічно, а не потай: похорони й інші церковні обряди, як там, де перебуває його кор. м., так і по інших великих містах, також відправляти спокійно.

7. Руська церква повинна бути в Кракові, Варшаві, Любліні та інших містах, не виключаючи тих, в яких була і раніше.

8. Їх мм. канцлери, коронний і Великого князівства Литовського, повинні надавати Русі привілеї, декрети, мандати без будь-якої затримки і зволікання, понад права, якими користується коронна шляхта.

9. У місті Києві та інших окраїнних містах єзуїти і ченці римської релігії, як ніколи раніше, так і тепер, щоб ні від кого засобів для існування не одержували, бо від ченців і релігії починаються незгоди і порушення спокою.

10. Всі посади земські, гродські і міські по всіх воєводствах у королівських світських і духовних містах, починаючи від Києва по Білу Церкву, по татарську границю на Задніпров'ї, у воєводстві Чернігівському повинні бути надані й. кор. м. особам не римської, а грецької віри.

11. Євреї щоб не наважувалися не тільки бути орендарями, але й мешкати у цих вищезгаданих містах, хіба тільки тимчасово приїжджатимуть у купецьких справах.

12. А тому що за давніми й новими сеймовими ухвалами по цих містах спочатку за намовою бунтівників невинних людей замордовано, а потім незаконно дома і вільності відібрано, то всі ці ухвали і незаконні надання повинні бути скасовані, а Церкви, вільності, права й дома по всіх містах і в Короні і у Великому князівстві Литовському спадкоємцям повинні бути повернені.

13. Щодо різних костюльних і церковних речей, які під час воєнного заколоту були у будь-кого забрані козаками, то ніхто нікому ні в якому разі не повинен про це нагадувати й докоряти, а кому в цей час від козаків дісталось, з цим мають залишитися.

14. Шляхтичі грецької або римської віри, які в той час перебували у Війську Запорозькому або були взяті в полон, або ще яким іншим способом змушені були залишитися при Війську Запорозькому, щоб не вважалися за бунтівників і безчесних і якщо й були за щось засуджені, то це безчестя повинно бути знищене і скасоване конституцією.

15. Всі сеймові ухвали, що урізують права і вільності Війська Запорозького, як несправедливо видані, також повинні бути скасовані конституцією.

16. Вимагаємо, як уже вище було згадано, щоб духовенства римської віри не було в Києві, а звідси впливає, що не було й Київського єпископа. Коронні війська до повного заспокоєння

не повинні йти в ці краї на постій, щоб це не порушувало задумів, спрямованих до встановлення миру.

17.Київський митрополит з двома владиками повинні мати місце в сенаті, користуючись такими самими привілеями, як і духовні сенатори римської віри.

18.А тому, що й. м. король під час своєї щасливої коронації не присягав на грецьку віру, то тепер, як на цілість прав грецької віри, так і на всі ті пункти мусить заприсягти на сеймі з шістьма сенаторами різних вір і шістьма послами Речі Посполитої. Всі ці пункти й присяги від початку до кінця повинні бути вписані в конституцію. А якщо не будуть дотримуватися вищесказаного, то Військо Запорозьке витлумачить це як неласку й неприхильність й. кор. м. до нас, як до своїх підданих.

Про все це наші послы, впавши до ніг й. кор. м. нашого милостивого пана, найпокірніше мають просити.

(Універсали Богдана Хмельницького 1648–657. – К., 1998. – С. 54–56).

До питання 4: Що змусило Богдана Хмельницького піти на переговори з Московським царем? Якою була позиція Московського царя щодо переговорів, чому він вичікував? Чому лише восени 1653 р. царський уряд заявив про рішучу підтримку Хмельницького? Розгляньте події під час Переяславської Ради і поясніть, чим були спричинені суперечності, які там проявилися. Чому полковники І. Сірко та І. Богун демонстративно покинули Переяслав? Проаналізуйте основні умови так званих «Березневих статей» (*див. рубрику Увага, джерело!*). Які оцінки юридично-правової природи статей і обумовлених ними українсько-російських стосунків існують в історіографії? Яка з цих оцінок, на Вашу думку, ближча до істини? Спробуйте поміркувати, як розцінював Переяславську Раду і «Березневі статті» сам Богдан Хмельницький? Чи збігалися його оцінки із позицією московського царського уряду з цього питання?

Увага, джерело!

Українсько-російський договір (1654 р., березня 21/31)

В письме, каково прислали великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича всея Великая и Малая России самодержца и многих государств государя и облаадателя его царского величества к ближним боя-ром, к боярину и наместнику казанскому ко князю Алексею Никитичу Трубетцкому, к боярину и наместнику тверскому к Василью Васильевичю Бутурлину, к окольничему и наместнику коширскому к Петру Петровичю Головину, к думному диаку к Алмазу Иванову царского величества Войска Запорожского посланники Самойло Богданов да Павел Тетеря с товарищи в нынешнем во 162-м году марта в 12 день написано: бьют челом великому государю царю и великому князю Алексею Михайловичи) всеа Великия и Малья Росии самодержцу и многих государств государю и облаадателю его царского величества подданные Богдан Хмельницкий, гетман Войска Запорожского, и все Войско Запорожское и весь мир христианский российский, чтоб его царское величество пожаловал их тем, о чем посланники их бити челом учнут, а они его царскому величеству во всяких его государских повеленьях служить будут во веки. И что на которую статью царского величества изволенье, и то подписано под статьями.

1. Чтоб в городех урядники были из их людей обираны к тому достойные, которые должны будут подданными царского величества урежати идоходы всякие вправду в казну царского величества отдавати, для того чтоцарского б величества воевода, приехав, учал права их ломать и уставы какие чинить, и то б им было в великую досаду. А как татошние их люди гдебудут старшие, то они против прав своих учнут исправлятца.

И сей статье царское величество пожаловал велел быть по их челобитью. А быти б урядником в городех войтам, бурмистром, райцам, лавни-ком, и доходы всякие денежные и хлебные збирать на царское величество и отдавать в его государеву казну тем людем, которых царское величество пришлет. Да тем же присланным людем, кого для тое зборные казны

царское величество пришлет, и над теми зборщиками смотреть, чтоб делали правду.

2. Писарю войсковому, чтоб по милости царского величества 1000 золотых польских для подписков давать, а на судей войсковых по 300 золотых польских, а на писаря судейского по 100 золотых польских, на писаряда на хоружего полкового по 50 золотых, на хоружего сотницкого 30 золотых, на бунчужного гетманского 50 золотых.

Царское величество пожаловал велел быть по их челобитью, а давать те деньги ис тамошних доходов.

3. На писаря, и на судей войсковых на 2 человека, и на всякого полковника, и на ясаулов войсковых и полковых чтоб по мельнице было для прокормленья, что расход имеют великой. Царское величество пожаловал велел быть по их челобитью.

4. На поделку наряду войкового, и на пушкарей, и на всех работных людей, которые у наряду бывают, чтоб царское величество пожаловал изволил учинить свое царское милостивое призьенье, как в зиму, так и о станах, також де на обозного арматного 400 золотых, а на хоружего арматного 50 золотых.

Царское величество пожаловал велел давать ис тамошних доходов.

5. Послы, которые издавна к Войску Запорожскому приходят из чужих краев, чтоб гетману и Войску Запорожскому, которые к добру были, вольно принять, а только чтоб имело быть противно царского величества, то должны они царскому величеству извещати.

По сей статье царское величество указал: послов о добрых делах принимать и отпускать. А о каких делах приходили и с чем отпущены будут, о том писать к царскому величеству подлинно и вскоре. А которые послы присланы от кого будут царскому величеству с противным делом, и тех послов и посланников задерживать в Войске и писать об них о указе к царскому величеству вскоре ж, а без указу царского величества назад их не отпускать. А с турским салтаном и с польским королем без указу царского величества не ссылатца.

6. О митрополите киевском посланником изустной наказ дан. А в речах посланники били челом, чтоб царское величество пожаловал велел дати на его маестности свою государскую жаловальную грамоту.

Царское величество пожаловал: митрополиту и всем духовного чину людем на маестности их, которыми они ныне владеют, свою государскую жаловальную грамоту дать велел.

7. Чтоб царское величество изволил рать свою вскоре прямо к Смоленску послать, не отсрочивая ничего, чтоб неприятель не мог исправитца ис-ыными совокупитися, для того что войска ныне принужены, чтоб никакой их лести не верили, естли б они имели в чем делать.

Царское величество изволил на неприятеля своего, на польского короля, итти сам, и бояр, и воевод послать со многими ратьми по просухе, как конские кормы учнут быть.

8. Чтобы наемного люду зде по рубежу от ляхов для всякого безстра-шия с 3000 или, как воля царского величества будет, хотя и больши.

Царского величества ратные люди всегда на рубеже для Украины обе-реганья есть и вперед стоять учнут.

9. Обычай тот бывал, что всегда Войску Запорожскому платили. Бьют челом и ныне царскому величеству, чтоб на полковника по 100 ефимков, на ясаулов полковых по 200 золотых, на ясаулов войсковых по 400 золотых, на сотников по 100 золотых, на казаков по 30 золотых польских давать.

И в прошлых годах присылал к царскому величеству гетман Богдан Хмельницкий и все Войско Запорожское и били челом многжды, чтоб его царское величество их пожаловал, для православные христианские веры и святых божиих церквей за них вступился, и принял их под свою государеву высокую руку, и на неприятелей их учинил им помочь. И великому государю нашему его царскому величеству в то время под свою государеву высокую руку принять было вас не мочно, потому что у его царского величества с короли польскими и великими князи литовскими было вечное доко-нчанье. А что с их королевские стороны царского величества отцу, блаженные памяти великому государю царю и великому князю Михаилу Федоровичу всеа Русии самодержцу и многих государств государю и облаадателю, и деду его государеву, блаженные памяти великому государю святейшему патриарху Филарету Никитичю московскому и всеа Русии, и великому государю нашему царю и великому князю Алексею Михайловичу всеа Русии самодержцу его царскому величеству учинились многие безчестья

и укоризны. И о том по королевским грамотам, и по соймовому уложению, и по констытуции, и по посольским договорам царское величество ожидал исправленья. А гетмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское хотел с королем польским помирить через своих государевых великих послов тем способом: буде Ян Казимер король учинит с ними мир по Зборовскому договору, и на православную христианскую веру гонения чинить не учнет, и унятов всех выведет, и царское величество винным людем, которые за его государскую честь довелись смертные казни, вины их хотел отдать. И о том посылал к Яну Казимеру королю своих государевых великих и полномочных послов, боярина и наместника великопермского князя Бориса Александровича Репнина-Оболенского с товарищи.

И те царского величества великие и полномочные послы о том миру и о поступках королю и паном раде говорили всякими мерами. И Ян Казимер король и паны рада ни на которую меру не сошли, и то великое дело поставили ни во что, и тех царского величества великих и полномочных послов отпустили без дела. И великий государь наш его царское величество, видя такие с королевские стороны многие неисправленья, и грубости, и неправды и хотя православную христианскую веру и всех православных христиан от гонителей и хотящих церкви божия разорити и веру христианскую искоренити от латын оборонити, под свою государеву высокую руку вас принял. А для вашей обороны собрал русские, и неметцкие, и татарские рати многие. Идет сам великий государь наш его царское величество на неприятелей христианских и бояр своих, и воевод шлет со многими ра-тьми. И на тот ратной строй по его государеву указу роздана его государева казна многая. И ныне им, посланником, о жалованье на Войско Запорожское говорить, видя такую царского величества милость и к ним оборону, не довелось. А как был у гетмана у Богдана Хмельницкого государев ближней боярин и наместник тверской Василей Васильевич Бутурлин с товарищи, и гетман говорил с ними в розговорах о числе Войска Запорожского, чтоб учинить 60 000. А хотя б де того числа было и больши, и государю де в том убытка не будет, потому что они жалованья у государя просить не учнут. Да и им, Самойлу и Павлу, и иным людем, которые в то время при гетмане были, про то ведомо ж. А что в Малой Росии в городех и местех каких доходов, и про то царскому величеству не ведомо, и великий государь наш его царское величество посылает доходы описать дворян. А как те царского величества дворяня доходы всякие опишут и сметят, и в то время о жалованье на Войско Запорожское по розсмотренью царского величества и указ будет. А ныне царское величество, жалуя гетмана и все Войско Запорожское, хочет послать своего государева жалованья по дав-ным обычаям предков своих, великих государей царей и великих князей росийских, гетману и всему Войску Запорожскому золотыми.

10. Крымская орда если бы имела вкинутися, тогда от Астарахани и от Казани надобно на них наступити. Тако ж де и донским казаком готовым быть, а ныне ещо в братстве дать сроку и их не задирать.

Царского величества указ и повеленье на Дон с казаком послано: буде крымские люди задору никакова не учинят, и на них ходить и задору чинить не велено. А будет крымцы задор учинят, и в то время царское величество укажет над ними промысл чинить.

11. Кодак город на рубеже от Крыму, в котором гетман всегда по 400 человек держит и кормы всякие им дает, чтоб и ныне царское величество пожаловал кормами и порохом, к наряду изволил построить. Также и на тех, которые за порогами коша берегут, чтоб царское величество милость свою изволил показать: понеже нельзя его самого без людей оставлять.

О той статье царского величества милостивой указ будет вперед, как про то ведомо будет, по скольку каких запасов в те места посыльвано и сколько будет доходов в зборе на царское величество.

А что в письме ж в вашем написано: как великий государь наш его царское величество гетмана Богдана Хмельнитцкого и все Войско Запорожское пожалует свои государские грамоты на вольности ваши дать велит, тогда вы смотр меж собою учините, хто будет казак или мужик, а чтоб число Войска Запорожского было 60 000. И великий государь наш его царское величество на то изволил им, числу списковым казаком быть велел. И как вы, посланники, будете у гетмана у Богдана Хмельнитцкого, и вы б ему сказали, чтоб он велел казаков разобрать вскоре и список им учинил. Да тот список за своею рукою прислал к царскому величеству вскоре. [...]

До питання 5: Розгляньте зовнішню політику Богдана Хмельницького після Переяслава і «Березневих статей». З якими державами і з якою метою він підтримував зв'язки? Чи було головною метою створення антипольської коаліції? Чи можна стверджувати, що гетьман намагався обмежити вплив Московського царства на території Гетьманщини? Схарактеризуйте Віленське перемир'я 1656 р. Московського царства з Польським королівством. Як воно позначилося на позиціях Гетьманщини?

Питання для дискусії

1. Яким роком завершилася Козацька революція середини XVII ст.?
2. Чи існувала альтернатива Переяславській Раді та «Березневим статтям» 1654 р.?
3. Що визначало відмінності політичної культури козаків та московитів? Як це проявилось під час Переяславської Ради?

Тема 5.

**Україна у другій половині XVII – на початку XVIII ст:
Доба Руїни (1659–1687 рр.), гетьманство Івана Мазепи (1687–1709 рр.)**

План заняття

1. Гетьманство Івана Виговського (1657–1659 рр.): внутрішня і зовнішня політика.
2. «Руїна»: між Москвою і Варшавою (громадянська війна і пошуки протекторату козацькими автономіями (кінець 1650-х – кінець 1680-х рр.)).
3. Гетьманування Петра Дорошенка (1665–1676 рр.): спроба реалізації турецького вектору.
4. Гетьманство Івана Мазепи (1687–1709 рр.): внутрішня і зовнішня політика.
5. Політична еміграція: Пилип Орлик і його «Конституція».

Література

1. Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 288 с.
2. Багалій Дмитро. Історія Слободської України / Д. І. Багалій ; передм. та ком. В. Л. Маслійчук ; упорядн. О. О. Савчук. Харків : Видавець Олександр Савчук, 2019. ХХХІІ + 400 с., [74 іл., 2 мапи]. Серія «Слобожанський світ». Випуск 12.
3. Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. 7-ме вид., доп. / О. Д. Бойко. К.: Академвидав, 2018. 729 с. [Електронний ресурс]. URL: <https://uahistory.co/pidruchniki/ukraine-history-boyko-7-edition-2018/>
4. Бойко О. Д. Історія України: Навчальний посібник. 8-ме вид., випр. і доп. К., 2021. 640 с.
5. Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братня» навала. Війни Росії проти України XII–XXI ст. / За заг. ред. В. Брехуненка. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2016. 248 с.
6. Горобець В. Гетьман Брюховецький. Життя у славі, владі та ганьбі / В. Горобець. Київ: Парламентське видавництво, 2019. 440 с.
7. Горобець В. Гетьман Руїни. Іван Брюховецький і Москва / В. Горобець. Київ: Києво-Могилянська академія, 2017. 248 с.

8. Горобець В. Зірки та терени козацької революції. Історія звитяг і поразок / В. Горобець. Київ: КСД, 2017. 480 с.
9. Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Історія козацтва. Держава–військо–битви / О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб. Київ: Арій, 2015. 479 с.
10. Журавльов Денис. Іван Мазепа: людина, політик, легенда / Денис Журавльов. Харків: Фоліо, 2020. 348 с.
11. Історія та культура України: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів освіти / О. С. Каденюк, В. А. Нестеренко, В. В. Сажко та ін. Кам'янець-Подільський.: ПДАТУ, 2018. 311 с.
12. Історія України: підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів / [О. М. Бут, М. І. Бушин, Ю. І. Вовк та ін.]; за заг. ред. д.і.н., проф. М. І. Бушина, д.і.н., проф. О. І. Гуржія; М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. Черкаси: ЧДТУ, 2016. 644 с.
13. Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин; Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2013. 1056 с.
14. Лазарович М. В. Ілюстрована історія України : короткий курс лекцій. 4-те вид., виправл. і доп. / М. В. Лазарович. Тернопіль : Джура, 2018. 616 с.
15. Мицик Ю., Плохій С. Як козаки Україну боронили / Ю. Мицик. Київ: Кліо, 2018. 368 с.
16. Мицик Ю. Іван Виговський / Ю. Мицик. Харків: Фоліо, 2019. 119 с.
17. Мицик Ю. Іван Сірко / Ю. Мицик. Київ: Кліо, 2019, 160 с.
18. Мицик Ю. Чигирин – гетьманська столиця / Ю. Мицик. Київ: Кліо, 2016. 392 с.
19. Пасічник М. Історія України: розвиток державності та культури : [навч. посіб. для студентів ВНЗ] / М. Пасічник. Львів: УАД, 2016. 415 с.
20. Ситий І. Козацька Україна: печатки, герби, знаки та емблеми кінця XVI–XVIII століть / І. Ситий. Київ: Темпора, 2017. 972 с.
21. Таїрова-Яковлева Т. Гетьмани України. Історії про славу, трагедії та мужність / Т. Таїрова-Яковлева. Київ: Кліо, 2015. 424 с.
22. Таїрова-Яковлева Тетяна. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради» / Перекладач Ю. Мицик. Харків: Кліо, 2019. 404 с.
23. Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. У 2 кн. Київ: Інститут історії України, 2018. Кн. 1. 610 с.; Кн. 2. 580 с.
24. Шевчук В. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI–XVIII століть. У двох книгах. Книга 2 / В. Шевчук. Київ: Грамота, 2020. 1120 с.
25. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. Вид. 2-ге. К.: Критика, 2006. 581 с. [Електронний ресурс]. URL: <http://history.franko.lviv.ua/PDF%20Final/Jakovenko.pdf>

Методичні рекомендації

До питання 1: Поясніть, що обумовило прихід до влади Івана Виговського. Яку внутрішню політику проводив цей гетьман, на які соціальні верстви спирався? Чому, на Вашу думку, І. Виговський реалізовував саме таку соціально-економічну політику? Схарактеризуйте причини внутрішньополітичної боротьби в Гетьманщині. Розгляньте зовнішню політику гетьмана, його стосунки з Кримським ханством, Швецією, Польщею. Особливу увагу приділіть Гадяцькій угоді 1658 р. (див. рубрику *Увага, джерело!*). Порівняйте умови Гадяцької угоди з умовами Зборівського договору 1649 р. Що у них подібного, які відмінності? Чи можна вважати Гадяцьку угоду реалізацією проекту Речі Посполитої Трьох Народів? Поясніть, яким чином корелювали між собою внутрішня та зовнішня політика Виговського? Чому, навіть здобувши перемогу під Конотопом, Іван Виговський втратив булаву?

Увага, джерело!

*Текст Гадяцького договору від 6 вересня 1658 р.,
ратифікований сеймом Речі Посполитої*

(1659 р., травня 12/22)

[...] Вічний мир, який ніколи не буде розірваний, постановили ми таким чином:

Релігія грецька стародавня, така, з якою стародавня Русь долучилася до Корони Польської, аби залишалася при своїх прерогативах і вільним вживанню свого богослужіння по всіх містах і містечках, селах в Короні Польській і Великому князівстві Литовському, так далеко, як сягає мова народу руського. Також на сеймах, у війську, в трибуналах, не тільки в церквах, але й у публічних процесіях у відвідуваннях хворих зі святими мощами, в хованню померлих і при кожній нагоді, так, як це вільно і прилюдно своє богослуження уживає римський обряд. Тій же грецькій релігії надається право вільного заснування церков, чернечих орденів і монастирів, а також відновлення і повправління старих.

Що стосується церков та маєтків, які здавна надані на церкви грецької стародавньої релігії, то мають вони залишатися за стародавніми православними греками. Після того, як складено буде публічну присягу вірності, протягом півроку всі церкви мають бути подані в реєстрах від полковників та іншої старшини Війська Запорізького тим комісарам, що будуть назначені з обох сторін. Тій же вірі, яка є проти грецької православної і яка множить чвари між римським і старогрецьким народом, жоден з духовних і світських сенаторського і шляхетського стану не повинен ніяким чином церков, монастирів фундувати й надавати добра ані в маєтках духовних, ані в його королівської милості, ані у власних, так, як каже нинішня комісія на вічні часи. Римську віру дозволяється вільно уживати в Київському, Брацлавському і Чернігівському воєводстві. Світські панове римської релігії – дідичі й урядники його королівської милості – не матимуть жодної юрисдикції над духовними, світськими й монахами грецької релігії, тільки їхній законний пастир.

А що у спільній вітчизні обом обрядам мають належати і спільні прерогативи й оздоби, тому отець київський митрополит теперішній і майбутній з чотирма владиками: луцьким, львівським, перемиським, холмським і п'ятим мстиславським з Великого князівства Литовського – будуть засідати в Сенаті, згідно зі власним порядком, з такими ж правами і правом голосу, як ясновельможні їхні милості духовні римського обряду. Однак, місце їхній милості отцю митрополиту назначається після їхньої милості князя архієпискупа львівського, а владикам – після єпископів своїх повітів.

У Київському воєводстві сенаторські сани будуть надаватися тільки шляхтичам грецького обряду і тільки здатним до тих урядів. Натомість у воєводствах Брацлавському й Чернігівському ті ж сенаторські посади мають надаватися почергово: після смерті сенатора грецького обряду має заступати сенатор римського обряду. У всіх трьох воєводствах уряди мають роздаватися особам, які походять з тих воєводств і мають там маєтність, однак зі збереженням права теперішніх власників.

Для того, щоб зростала обопільна любов у містах коронних і Великого князівства Литовського, доки доходять церкви грецького обряду, міщани-католики і грецької релігії повинні рівно вживати спільних вольностей і свобод, і грецька релігія не повинна бути нікому перешкодою до магістрату.

Академію в Києві його королівська милість і стани коронні дозволяють заснувати, яка буде користуватися такими прерогативами і вільностями, як Краківська Академія, однак з умовою, щоб у тій Академії не було професорів, студентів і магістрів ніякої секти – аріанської, кальвіністської, лютеранської. Отож, щоб студентам і учням не було жодної нагоди до чвар, а всі інші школи, які були в Києві, його королівська милість накаже перенести деінде.

Другу таку ж Академію його королівська милість наш милостивий пан і стани коронні й Великого князівства Литовського дозволяють заснувати там, де для неї підшукають відповідне місце. Вона буде мати такі ж права і вільності, як і київська, але заснована має бути з тією ж умовою, що й київська: щоб у ній не було професорів, магістрів і студентів ніякої секти: аріанської, кальвіністської, лютеранської. І де та Академія буде заснована, там вже жодні інші школи засновуватися не будуть на вічні часи.

Гімназії, колегії, школи і друкарні, скільки їх буде потрібно, можна буде закладати безперешкодно, вільно в них науки викладати й усіякі книги друкувати, але не ображаючи королівського маєстату і без зневаг до короля його милості.

Оскільки вельможний гетьман з Військом Запорізьким, відірвані від Речі Посполитої, з

любові до його королівської милості, свого милостивого пана і до власної вітчизни повертаються, зрікаючись сторонніх протекцій, то його королівська милість наш милостивий пан і всі стани коронні й Великого князівства Литовського вічною амністією, тобто вічним забуттям, покривають все те, що з обох сторін допустив Пан Бог, полишаючи його святому маєстатові, як пожертву за спільні гріхи, гарантуючи особам усіх станів від найвищого до найменшого, без жодного винятку, як з Війська Запорізького, так і шляхетського стану, урядникам, як і приватним особам, пам'ятаючи про всіх тих, котрі яким-небудь чином були і залишаються при вельможних гетьманах, попереднім і теперішнім, без ніякої помсти, ні королівський маєстат, ні сенат, ні вся Річ Посполита, зрештою, ані жодна приватна особа не будуть підносити ніяких претензій проти них взагалі й кожного зокрема, від найвищих до найменших, й усі неприємності, все, що під час війни коїлися, усім християнським серцем, закликаючи у свідки страшного Бога, щиро собі вибачивши, ні явно, ні потаємно один на одного не замишлятимуть ніякої помсти і ніяких чинів, не даючи себе звести звільненням з присяги для будь-яких таємних замислів. [...]

[...] Уся Річ Посполита народу Польського і Великого князівства Литовського і Руського, і належних до них провінцій відновлюється цілком такою, як була перед війною, тобто, ці народи у своїх кордонах і при своїх свободах мають залишатися непорушно, згідно з правами – в радах, судах і вільному виборі своїх панів, польських королів і великих князів литовських і руських. А якщо під тягарем війни зі сторонніми панами щось було поставлено на обмеження кордонів і вольностей тих народів, то це має вважатися недійсним і пустим, і згадані вище народи повинні залишитися при своїх свободах, щиро як єдине тіло однієї і неподільної Речі Посполитої, не вчиняючи між собою різниці у вірі: той, хто визнавав християнську релігію, римську чи грецьку, всі залишаються в мирі, при своїх вольностях. Хіба що якісь вирокі й декрети були винесені перед війною і в часі війни цілком законно в присутності сторін чи за їхньої відсутності.

Чисельність Війська Запорізького має бути тридцять тисяч, або як вельможний гетьман запорізький подасть у реєстрі (супроти їхніх стародавніх вольностей під владою гетьмана Руського, а яке буде на Русі наймане військо, то також під владою гетьмана має залишатися). [...]

Стояти Військо Запорізьке має в тих воєводствах і маєтках, де воно було перед війною. Підтверджуються усілякі вольності, надані війську привілеями найясніших королів, козаки залишаються при своїх стародавніх вольностях і звичаях, які не тільки ні в чому не обмежуються, але навпаки підтверджуються всілякою повагою. Крім того, жоден державець маєтків його королівської милості, ні староста, ні пан діничний, довічний, ані їхні підстарости, урядники й усілякі інші слуги не будуть стягати жодних податків з козацьких хуторів, сіл, містечок і домів, ні під яким претекстом, і як люди рицарські, вони будуть вільні від усіх найбільших і найменших обтяжень, також ціла і мита в усій Короні і Великому князівстві Литовському. Також будуть вільні від усіляких судів старост, державців, панів та їхніх намісників, але залишаються під юрисдикцією самого гетьмана військ Руських. Також всілякі напої, лови на полях й інші користі козаків мають лишатися при козаках вільно, згідно зі старими звичаями.

Окремо, кого гетьман Війська Руського подасть його королівській милості як гідних шляхетських гербів для більшого заохочення до служби його королівській милості, тих усіх без перешкод буде нобілітовано, з наданням усіх шляхетських вольностей, так, однак, міркуючи, щоб з кожного полку могло бути сто нобілітованих.

Жодних військ польських, литовських або чужоземних ніхто не може вводити в Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства. Однак наймані війська, які перебуватимуть під владою гетьмана Військ Руських, можуть брати хліб з королівських і духовних маєтків у згаданих воєводствах, за наказом того ж гетьмана руського. А якщо війна якась розпочнеться на руських кордонах і треба буде послати туди коронне військо на підмогу, тоді ця підмога буде перебувати під регіментом гетьмана Військ Руських.

Для підтвердження й більшої певності цих пактів гетьман Військ Руських до кінця свого життя буде Гетьманом Військ Руських і першим сенатором у Київському, Брацлавському та Чернігівському воєводствах. А після його смерті має бути вільний вибір гетьмана, тобто стани

Київського, Брацлавського, Чернігівського воєводств оберуть чотирьох кандидатів, серед яких одному його королівська милість надасть гетьманство, не віддаючи від того уряду рідних братів вельможного гетьмана Руського. [...]

Якби дійшло у його королівської милості, станів коронних і Великого князівства Литовського до укладення пактів з московським царем, має бути застережена непорушність вельможного гетьмана, Війська Запорізького й нинішньої постанови. [...]

До Булави Великої Руської належатиме Чигиринське староство, як це значиться в привілеї, наданім покійному Богданові Хмельницькому його королівською милістю. А гетьман Військ Руських буде звільнений від резидування при його королівській милості.

Конвокація Київського, Брацлавського, Чернігівського воєводств відбудеться після майбутнього сейму, який, дай Боже, буде скликаний якнайшвидше універсалом його королівської милості. [...]

(Гадяцька унія 1658 року. – К., 2008. – С. 22–30).

До питання 2: Схарактеризуйте гетьманування Юрія Хмельницького, договори, підписані ним спочатку з Московським царством (Переяслав-2 1659 р.), а невдовзі – із Річчю Посполитою (Слободищенський трактат 1660 р.). Порівняйте Переяславську угоду № 2 з умовами статей Б. Хмельницького, а Слободищенський трактат із Гадяцькою угодою Івана Виговського. Яких висновків можна дійти на підставі цього порівняння? Чи могла, за умовами Слободищенського трактату, Гетьманщина зберегти автономію у складі Речі Посполитої? Розгляньте, яким чином відбувся розкол Гетьманщини на Лівобережжя і Правобережжя, як прийшли до влади одночасно два гетьмани – Іван Брюховецький і Павло Тетеря. Схарактеризуйте внутрішню і зовнішню політику кожного з них. Особливу увагу приділіть так званім Батуринським статтям 1663 р. і Московським статтям 1665 р. Порівняйте їх із попередніми і наступними російсько-українськими угодами (Глухівські статті 1669 р., Конотопські статті 1672 р., Коломацькі статті 1687 р.). Розгляньте, як відбувалося обмеження гетьманської автономії впродовж другої половини XVII ст. Схарактеризуйте внутрішню політику гетьманів Івана Брюховецького (1663–1668), Дем'яна Многогрішного (1668–1672), Івана Самойловича (1672–1687). Яким чином позначалися на долі України міжнародні угоди що стосувалися території Гетьманщини, але уклалися без її участі чи узгодження з нею: Андрусівське перемир'я 1667 р., Бучацький договір 1672 р., Бахчисарайський договір 1681 р. «Вічний мир» 1686 р.

До питання 3: Схарактеризуйте внутрішню і зовнішню політику гетьмана Петра Дорошенка (1665–1676). Особливу увагу приділіть спробі політичної орієнтації на Османську імперію. Які наслідки для Правобережної України мало турецьке панування? Чи виправдалися сподівання П. Дорошенка на турецький протекторат?

До питання 4: Схарактеризуйте внутрішню і зовнішню політику гетьмана Івана Мазепи. Яким чином Мазепа прийшов до влади? Проаналізуйте зміст Коломацьких (1687 р.) і Московських статей (1689 р.). Як змінилося становище Мазепи після приходу до влади у Московському царстві Петра I? На які соціальні верстви спирався гетьман у своїй внутрішній політиці? Що обумовило еволюцію поглядів гетьмана від вірнопідданської промосковської позиції до відкритого антимосковського виступу? Визначте зовнішньо- і внутрішньополітичні причини переходу Івана Мазепи на бік Карла XII. Поясніть, чому Мазепу не підтримали більшість козаків? Як оцінюється діяльність Мазепи в українській і російській історіографіях?

До питання 5: Розгляньте прихід П. Орлика до влади, його політичні погляди. Уважно ознайомтеся з текстом так званої «Конституції» Пилипа Орлика. Чи можна вважати її демократичною? Чи можливо було реалізувати її на практиці? Чому, на Ваш погляд, П. Орлику не вдалося визволити і об'єднати усі українські землі, попри те, що він доклав для цього чимало зусиль?

Питання для дискусії

1. Московсько-козацькі стосунки доби Руїни: чому сторони не розуміли одна одну?
2. Чи могли б гетьмани другої половини XVII ст. здійснювати внутрішню політику, яка б задовольнила усі верстви населення?

3. Чи був «зрадником» Іван Мазепа?
4. Чи можна вважати «Конституцію» Пилипа Орлика першою демократичною Конституцією Європи?

Тема 6.
Україна у XVIII ст.
Ліквідація козацьких автономій

План заняття

1. Політика Петра I щодо Гетьманщини після Полтавської битви 1709 р.
2. Тимчасове відновлення Гетьманщини. Соціально-економічний розвиток Лівобережної і Слобідської України у XVIII ст.
3. Остаточна ліквідація козацьких автономій (Слобідські полки, Гетьманат, Запорізька Січ).
4. Правобережна і Західна Україна у XVIII ст.
5. Геополітичні зрушення кінця XVIII ст. у Центрально-Східній Європі і їхнє значення в історії України.

Література

1. Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 288 с.
2. Багалій Дмитро. Історія Слободської України / Д. І. Багалій ; передм. та ком. В. Л. Маслійчук ; упорядн. О. О. Савчук. Харків : Видавець Олександр Савчук, 2019. XXXII + 400 с., [74 іл., 2 мапи]. Серія «Слобожанський світ». Випуск 12.
3. Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. 7-ме вид., доп. / О. Д. Бойко. К.: Академвидав, 2018. 729 с. [Електронний ресурс]. URL: <https://uahistory.co/pidruchniki/ukraine-history-boyko-7-edition-2018/>
4. Бойко О. Д. Історія України: Навчальний посібник. 8-ме. вид., випр. і доп. К., 2021. 640 с.
5. Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братня» навала. Війни Росії проти України XII–XXI ст. / За заг. ред. В. Брехуненка. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2016. 248 с.
6. Гуржій О. Україна в суспільно-політичних комбінаціях імперського уряду Росії (30–90-ті рр. XVIII ст.) / О. Гуржій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2019. 205 с.
7. Історія та культура України: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів освіти / О. С. Каденюк, В. А. Нестеренко, В. В. Сажко та ін. Кам'янець-Подільський.: ПДАТУ, 2018. 311 с.
8. Історія України: підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів / [О. М. Бут, М. І. Бушин, Ю. І. Вовк та ін.]; за заг. ред. д.і.н., проф. М. І. Бушина, д.і.н., проф. О. І. Гуржія; М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. Черкаси: ЧДТУ, 2016. 644 с.
9. Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин; Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2013. 1056 с.
10. Лазарович М. В. Ілюстрована історія України : короткий курс лекцій. 4-те вид., виправл. і доп. / М. В. Лазарович. Тернопіль : Джура, 2018. 616 с.
11. Пасічник М. Історія України: розвиток державності та культури : [навч. посіб. для студентів ВНЗ] / М. Пасічник. Львів: УАД, 2016. 415 с.
12. Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / Авториз. пер. з англ. М. Климчука. Київ: Laurus, 2015. 400 с.
13. Ситий І. Козацька Україна: печатки, герби, знаки та емблеми кінця XVI–XVIII століть / І. Ситий. Київ: Темпора, 2017. 972 с.
14. Склокін В. Російська імперія і Слобідська Україна у другій половині XVIII ст.: просвічений абсолютизм, імперська інтеграція, локальне суспільство. Львів: Видавництво УКУ, 2019. 268 с.
15. Таїрова-Яковлева Т. Коліївщина. Великі ілюзії / Т. Таїрова-Яковлева. Київ: Кліо, 2019. 256 с.

16. У кігтях двоголавих орлів. Творення модерної нації. Україна під скіпетрами Романових і Габсбургів / Андрій Галушка. Харків, 2016. 352 с. (Історія без цензури).
17. Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. У 2 кн. Київ: Інститут історії України, 2018. Кн. 1. 610 с.; Кн. 2. 580 с.
18. Шевчук В. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI–XVIII століть. У двох книгах. Книга 2 /В. Шевчук. Київ: Грамота, 2020. 1120 с.

Методичні рекомендації

Питання 1: Схарактеризуйте політику Петра I щодо Гетьманщини після Полтавської битви 1709 р. Чи можна вважати руйнування Батурина і Запорізької Січі терором з боку царського уряду Які мету переслідував Петро I цими акціями? З'ясуйте, яке значення мали для Гетьманщини реформи Петра I. Схарактеризуйте гетьманування Івана Скоропадського (1709–1722 рр.), його внутрішню політику і стосунки з царським урядом. З'ясуйте зміст так званого «Решительного» указу 1709 р. Петра I. Яким був його зміст і значення для України? В чому полягало завдання і значення створення та діяльності Малоросійської колегії? Якою була її роль і місце у політиці царського уряду? Як склалася доля Павла Полуботка?

Питання 2: З'ясуйте причини відновлення в Україні гетьманського правління і прихід до влади Данила Апостола (1727–1734 рр.). Схарактеризуйте його внутрішню політику і стосунки із царським урядом. Чому після смерті Д. Апостола не дозволялося обрати новго гетьмана? Як було організовано Правління гетьманського уряду (1734–1750 рр.)? Дайте характеристику його діяльності. З'ясуйте обставини відновлення гетьманської влади, пов'язані із постаттю Кирила Розумовського (1750–1764 рр.). Якою була внутрішня політика цього гетьмана? Схарактеризуйте його адміністративні заходи, судову реформу, військові ініціативи. Якою була соціально-економічна політика останнього гетьмана? Поміркуйте, чи мав К. Розумовський на меті відновити незалежну Гетьманщину?

Питання 3: Схарактеризуйте діяльність комісії Є. Щербініна у слобідських полках і ліквідацію Слобідсько-української автономії (1762–1764 рр.). Визначте Поясність, чим була спричинена ліквідація 1764 р. інституту гетьманату в Україні? Яку мету переслідувала Катерина II, знищуючи Запорізьку Січ 1775 р.? З'ясуйте, які наслідки мало знищення Січі, як склалася доля запорозького козацтва після цієї події. Оцініть політичні та економічні наслідки остаточної українцями автономії.

Питання 4: Схарактеризуйте ситуацію на Правобережній і Західній Україні у XVIII ст. Якою була політика Речі Посполитої на Правобережжі? З'ясуйте чи збереглися тут якісь форми козацької автономії, яким було становище селянства в соціально-економічному, релігійному, національному, культурному аспектах. Чим були спричинені і яку природу мали соціальні виступи місцевого населення проти польської влади? Яких форм вон набували? Поясність, що таке Гайдамаччина і схарактеризуйте гайдамацький рух в цілому. Чому, на Ваш погляд царський уряд Російської імперії підтримав польського короля у боротьбі із гайдамацьким рухом? Чому повстання 1768 р. отримало назву «Коліївщина»? Схарактеризуйте рух опришків на західноукраїнських землях.

Поясність, яке значення мало завоювання Кримського ханату і зникнення регіону Дикого поля в історії України. Які переваги для економічного і політичного розвитку дав вихід Російської імперії до Чорного моря?

Питання для дискусії

1. Гайдамаки: розбійники чи «національні герої»?
2. Ліквідація Запорізької Січі: національна трагедія чи невблаганна закономірність історичного поступу?

3. Чому ліквідація різних форм козацької автономії не спричинила серйозного опору з боку українців?

Тема 7.

Українські землі наприкінці XVIII ст. – у першій половині XIX ст.

План заняття

1. Адміністративно-територіальний устрій і соціально-економічний розвиток українських земель у складі Російської та Австрійської імперій.
2. Соціальне протистояння і соціальні конфлікти в Україні наприкінці XVIII ст. – у першій половині XIX ст.
3. Українське національне відродження на Наддніпрянщині. Кирило-Мефодіївське товариство.
4. Українське національне відродження у західноукраїнських землях. «Руська трійця». Головна руська рада.

Література

1. Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. 7-ме вид., доп. / О. Д. Бойко. К.: Академвидав, 2018. 729 с. [Електронний ресурс]. URL: <https://uahistory.co/pidruchniki/ukraine-history-boyko-7-edition-2018/>
2. Бойко О. Д. Історія України: Навчальний посібник. 8-ме вид., випр. і доп. К., 2021. 640 с.
3. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак. Yakaboo Publishing, 2022. 656 с. [Електронний ресурс]. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Hrytsak_Yaroslav/Narys_istorii_Ukrainy/
4. Грицак Я. Подолати минуле. Глобальна історія України / Я. Грицак. К.: Портал, 2022. 432 с.
5. Даніель Бовуа Трикутник Правобережжя: царат, шляхта і народ / Д. Бовуа. К. Кліо, 2020. 872 с.
6. Історія та культура України: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів освіти / О. С. Каденюк, В. А. Нестеренко, В. В. Сажко та ін. Кам'янець-Подільський.: ПДАТУ, 2018. 311 с.
7. Історія України: підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів / [О. М. Бут, М. І. Бушин, Ю. І. Вовк та ін.]; за заг. ред. д.і.н., проф. М. І. Бушина, д.і.н., проф. О. І. Гуржія; М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. Черкаси: ЧДТУ, 2016. 644 с.
8. Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин; Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2013. 1056 с.
9. Лазарович М. В. Ілюстрована історія України : короткий курс лекцій. 4-те вид., виправл. і доп. / М. В. Лазарович. Тернопіль : Джура, 2018. 616 с.
10. Пасічник М. Історія України: розвиток державності та культури : [навч. посіб. для студентів ВНЗ] / М. Пасічник. Львів: УАД, 2016. 415 с.
11. Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / Авториз. пер. з англ. М. Климчука. Київ: Laurus, 2015. 400 с.
12. У кігтях двоголавих орлів. Творення модерної нації. Україна під скіпетрами Романових і Габсбургів / Андрій Галушка. Харків, 2016. 352 с. (Історія без цензури).
13. Церковник С. І. Історико-правові засади становлення та функціонування українських наукових, громадських та культурно-освітніх інституцій Східної Галичини у 1848–1939 рр.: монографія / С. І. Церковник. Львів: Галицька видавнича спілка, 2020. 148 с.
14. Час народів. Історія України XIX століття: Навчальний посібник / За заг. ред. М. М. Мудрого. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 408 с. [Електронний ресурс].

URL:

http://chtyvo.org.ua/authors/Mudryi_Marian/Chas_narodiv_Istoriia_Ukrainy_XIX_stolittia/

Методичні рекомендації

До питання 1: З'ясуйте, яким чином українські етнічні землі опинилися у складі Російської та Австрійської імперій, яким був їхній політичний статус та адміністративно-територіальний устрій. Прослідкуйте, як відбувався процес інтеграції населення українських земель до суспільства Російської та Австрійської імперій. Схарактеризуйте національний і соціальний склад населення України.

Коли, яким чином і у яких регіонах України було запроваджене кріпосне право? Схарактеризуйте реформи Катерини II. Яким було становище селянства в умовах кріпосництва, як було організоване господарювання панського маєтку? Поясніть, у чому полягали причини невисокої продуктивності кріпацької праці, у чому проявлялася криза поміщицького господарства. Прослідкуйте, як розвивалися промисли, торгівля у Наддніпрянській Україні у першій половині XIX ст. Назвіть ознаки промислового розвитку України. З'ясуйте, що таке промисловий переворот, якими є його складові. Випишіть визначення промислового перевороту і поясніть, у чому полягали його особливості в Україні.

Прослідкуйте яким було соціально-економічне становище західноукраїнських земель у складі Австрійської імперії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. Яким було національне і соціальне становище українців? Схарактеризуйте реформи Марії-Терезії та Йосифа II, їхнє значення для соціально-економічного розвитку Галичини й Буковини. Яким був стан господарства і характер економічних відносин у західноукраїнських землях впродовж першої половини XIX ст.?

До питання 2: Схарактеризуйте форми і характер протесту українського населення проти посилення соціального гніту. Розгляньте найбільші виступи селян – повстання військових поселенців Чугуївського уланського полку 1819 р., боротьбу селян під проводом Устима Кармалюка, селянські виступи на Правобережжі у зв'язку з інвентарною реформою та ін. Якими були передумови, причини, перебіг, підсумки і наслідки так званої «Київської козаччини»?

До питання 3: З'ясуйте сутність феномену українського національного відродження, його передумови і причини. Схарактеризуйте три основні етапи українського відродження Що спричинило початок цього процесу на Наддніпрянській Україні на межі XVIII–XIX ст.? Хто і чому саме був виразником ідей національної самобутності? Назвіть приклади, які засвідчують становлення національної свідомості в середовищі дворянства, інтелігенції.

Проаналізуйте умови виникнення Кирило-Мефодіївського товариства. Визначте головні ідеї, зафіксовані у його програмних документах («Книга буття українського народу» і «Статут») (див. рубрику *Увага, джерело!*). Які ідеї і принципи діяльності закладено у цих документах, якої мети прагнули досягти братчики? Визначте головні відмінності у позиціях братчиків щодо стратегічних і тактичних цілей діяльності організації. Поясніть, чим вони були обумовлені. З'ясуйте значення діяльності товариства.

Увага, джерело!

Уривок із «Книги буття українського народу» (1845 р.)

[75—76.] І Україна, поєднавшись с Польщею як сестра з сестрою, як одно плем'я слов'янське також с другим люд[ом] слов'янського братства]; вони не сотворили, ні царя, ні пана, а сотворили братство — козацтво, куди кожний пристав [ав], був би він пан чи невольник, аби християнин]. Там усі були рівні і старшини вибирались і повинен був слугувати всім і за всіх

працювати. І жодної помпи, ні титула не було між козаками.

[78.] І постановило козацтво оборонять віру святую і визволяти ближніх] своїх із неволі.

І так гетьман Свирговс[ький] ходив оборо[няти] Волощину і не взяв червінці, котрі йому давали, а взяв тільки кухву вина, що послали брати по-братерськи.

І так Сагайда[чний] ходив Кафу руйн[увати] і визволив із темниць тільки десять тисяч невольник[ів] з віри пропасниці. [...]

[80.] І день со дня більше росло і умножалось козачество, і незабаром були б усі на Україні козак[ами], себто вільні і рівні, не мали над собою цар[я] і пана, тільки бога єдиного.

[81.] І не хотіла Україна іти услід язиків, а держалась закону божого, і всякий чужестран[ець], заїхавши туди, дивувався, що ні в одній стороні на світі не було такого брат[ст]в[а], такої віри, нігде муж не любив так широко своєї жони, а діти родителів.

[82.] І коли пани та ієзуїти хотіли насильно повернуть Україну під свою владу, щоб україн[ці]-христия[ни] повірили, буцім і справді усе так і єсть, що папа сказав, тоді на Україні з'явилися братств[а] такі, як були у перш[их] християн, і пан записув[ався] у брат[ство], і мужик і називались братами. Таке братств[о] було і в Луцьку, і в Києві, і потім Львові [?].

[83.] Але панство побачило, що погано йому буде, взяло зараз мучить людей, брат[ів] своїх, нарікл[о] невольниками, не допускало в козацтво, драли пани шкури в людей, варили в котлах дітей і ругались над вірою і продавали жидам на заріз, як скотину, і примучили козаків, поробили коз[аків] кріпаками, так що думали, що воно вже пропало, козацтво.

[86.] Але не скоро так думалось, козацтво піднялось, а за ним весь народ – вибили і прогнали панів, і стала Україна, земля козацька, єсть то вольне, бо всі були вільні й рівні.

[87.] І хотіла Україна тоді знову жити по-братерсь[ки] з Польщею, але Польща жадним побитом не хотіла покинуть своє панство.

[88.] Тоді Україна пристала до Московщини, як країна слов'янська до слов'янської, як єдин люд слов'я[нський] до друг[ого] слов'янського, так щоб жити укупі, зарівно, як колись буде віки між слов'янсь[кими] людьми.

[89.] Але скор[о] побачил[а] Україн[а], що попалась в неволю, вона по своїй простоті ще не знала, що то єсть цар, а цар московський значе усе-рівно, що ідол і мучитель.

[90.] І одбилась Укра[їна] од Москов[щини] і не знала бідна, куди їй схилить голову.

[91.] Бо вона любила і Польщ[у], і Москов[щину], як братів своїх і не хотіла з ними розбрататися, хотіла вона, щоб всі три жили вкупі в союзі, теж щоб були три Річі Посполиті, а з всі[х] трьо[х] вкупі були б одною.

[92.] Але сього не второпали ні ляхи, ні москалі.

І бачать ляхи і москалі, що нічого не зроблять з Україною, і сказали між собою: не буде вона ні тобі, ні мені, роздерли її пополам, по ліву сторону Дніпра москал[еві], по праву – ляхові.

[93.] І билась Україна літ п'ятдесят, а єсть се святіша і славніша борба за свободу, яка коли-небудь була на світі, а розділ України єсть саме негод не діло, яке колись було на світі.

[94.] І вибилась із сил Україна, і вигнали ляхи козацтво з правої сторони Дніпра, і положили Украну] [в] тугу, і запанували над бідним остатком вольного народу.

[95.] А на ліві[й] стороні ще держалось козацтво, але в неключ[имой] держ[аві] [?] Московський], а потім петербурзького] імператора, бо цар Петро положив сотні тисяч ііоза[ків] в канавах і на костях їх збудув[ав] собі столицю.

[96.] А цариця Катерина – німка, курва всесвітна, безбожниця явна – доконала козацтво; бо, одобравши тих, котрі були в Укра[їні] старш[ими], понадавала їм вольних брат[ів] і поставали одні панами, а другі невольниками.

[97.] І так пропала Україна, але так здається.

[98.] Вона не пропала, бо вона не знала ні царя, ні пана, а хоч був цар, єсть так чужи[й], і хоч були і єсть пани, так чужі, хоча ті пани і з українського] роду, однак не говорили по-українськи, суть виродки, а справжній українець, не любить ні цар[я], ні пана і зна[є] одного бога. Так і перше було, так і тепер.

[99.] І Слов'янщина хоч і терпіла і терп[ить] невол[ю] от царя і панства, однак і цар, і пани у них не словенські], а німецьк[і], або татарські, бо од чужих забігли, щоб розво[дити] панство, а правд[иві] слов'яни не жаліють ні царя, ні[і] пана, признають] одно[го] бога. Тим не пропали слов'яни, не пропала і Укра[їна].

[100.] Лежить у могилі Україна, та не мертва, бо уже прихо[дять] голос і пробудить.

[101.] І перший раз вона пробуд[илась], і крикнула, і одізвався крик її в Польщі, і зібрались поляки на сейм 3 мая, і постановили], щоб усі в Речі Посполит[ій] були рівні і вільні і незале[жні] б ні [од] царя, ні пана, а знали б одн[ого] бога.

[102.] Але сусіди не допустили до того Польщу і розірвали її, як Україну. [103.] Так її було і треба, бо раз за те, що вона зробила Україні, те їй зробилось, а друге за те, що ляхи не знали, що їм таку думку дала Україна, що в гробі лежала.

[105.] А в друг[ий] раз вона прокинулася і крикнула, а одізва[лось] [в] глибин[і], в Петербурзі 14 дек[абря] 1825 года, і умислили сам[і] пан[и] одріктись свого панства і царя, і позн[ать] одн[ого] бог[а].

[106.] Але деспот не допустив до того свободно, їх пов'язали, одн[их] потягнули на шибеницю, других закатували в копальня[х], третіх замучил[и] в Сибір[у], а отдель[них] же заріз[али] черкеси.

Так і треба було, бо й ті не лучче знали, що думка принес [єна] до їх з України.

[108.] І в трет[ій] раз во[на] скоро прокинеться і крикне на всю широку Слов'янщ[ину], і почують крик її.

[109.] І встане Україна, і буде непідлеглою Річ[чю] Посполитою в союзі слов'янським.

І тоді звершиться та й писаніє: «Камень его же не брего[ша] зиждущ[іи], то і бисть во главу угла».

Кирило-Мефодіївське товариство: у 3 т. – Т. 1. – К., 1990. – С. 256–258.

До питання 4: З'ясуйте, в чому полягали особливості українського національного відродження у західноукраїнських землях, яку роль і чому саме відіграло у ньому греко-католицьке духовенство. Визначте, що стало поштовхом для початку процесів національного відродження у західноукраїнських землях. Визначте основні умови виникнення «Руської трійці», ідеали і напрями діяльності її членів. Поясніть, чому поява альманаху «Русалка Дністрова» стала важливою подією українського національного відродження у західноукраїнських землях.

З'ясуйте, які завдання ставили перед собою лідери Головної руської ради? Які її основні здобутки? Чому вона припинила свою діяльність?

Питання для дискусії

1. Де, на вашу думку, сильнішим було соціально-економічне гноблення українського населення у першій половині XIX ст. – у Австрійській імперії чи у Російській? Чи це обумовлене і до яких наслідків призвело?
2. До якого етапу українського національного відродження належить діяльність Кирило-Мефодіївського товариства?
3. Чому саме і яким чином у програму Кирило-Мефодіївського товариства ідея незалежної України поєднувалася з ідеєю всеслов'янського федеративного об'єднання?
4. Чим обумовлювалися відмінності у процесах українського національного відродження на Наддніпрянщині та у Західній Україні? Чи могли вони призвести до формування двох різних націй?

Тема 8.

Українські землі у другій половині XIX ст.

План заняття

1. Особливості соціально-економічного, громадського та політичного життя у західноукраїнських землях.
2. Аграрна реформа 1861 р. та буржуазно-демократичні реформи 60-х–80-х рр. XIX ст. у Російській імперії.

3. Завершення промислового перевороту і модернізаційні процеси в економіці. Особливості капіталістичного розвитку українських земель Російської імперії у пореформенний період.
4. Суспільно-політичне життя у Наддніпрянській Україні у другій половині XIX ст.

Література

1. Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. 7-ме вид., доп. / О. Д. Бойко. К.: Академвидав, 2018. 729 с. [Електронний ресурс]. URL: <https://uahistory.co/pidruchniki/ukraine-history-boyko-7-edition-2018/>
2. Бойко О. Д. Історія України: Навчальний посібник. 8-ме. вид., випр. і доп. К., 2021. 640 с.
3. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак. Yakaboo Publishing, 2022. 656 с. [Електронний ресурс]. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Hrytsak_Yaroslav/Narys_istorii_Ukrainy/
4. Грицак Я. Подолати минуле. Глобальна історія України / Я. Грицак. К.: Портал, 2022. 432 с.
5. Даниель Бовуа Трикутник Правобережжя: царат, шляхта і народ / Д. Бовуа. К. Кліо, 2020. 872 с.
6. Історія та культура України: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів освіти / О. С. Каденюк, В. А. Нестеренко, В. В. Сажко та ін. Кам'янець-Подільський.: ПДАТУ, 2018. 311 с.
7. Історія України: підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів / [О. М. Бут, М. І. Бушин, Ю. І. Вовк та ін.]; за заг. ред. д.і.н., проф. М. І. Бушина, д.і.н., проф. О. І. Гуржія; М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. Черкаси: ЧДТУ, 2016. 644 с.
8. Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин; Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2013. 1056 с.
9. Лазарович М. В. Ілюстрована історія України : короткий курс лекцій. 4-те вид., виправл. і доп. / М. В. Лазарович. Тернопіль : Джура, 2018. 616 с.
10. Пасічник М. Історія України: розвиток державності та культури : [навч. посіб. для студентів ВНЗ] / М. Пасічник. Львів: УАД, 2016. 415 с.
11. Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / Авториз. пер. з англ. М. Климчука. Київ: Laurus, 2015. 400 с.
12. У кігтях двоглавих орлів. Творення модерної нації. Україна під скіпетрами Романових і Габсбургів / Андрій Галушка. Харків, 2016. 352 с. (Історія без цензури).
13. Церковник С. І. Історико-правові засади становлення та функціонування українських наукових, громадських та культурно-освітніх інституцій Східної Галичини у 1848–1939 рр.: монографія / С. І. Церковник. Львів: Галицька видавнича спілка, 2020. 148 с.
14. Час народів. Історія України XIX століття: Навчальний посібник / За заг. ред. М. М. Мудрого. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 408 с. [Електронний ресурс]. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Mudryi_Marian/Chas_narodiv_Istoriia_Ukrainy_XIX_stolittia/

Методичні рекомендації

До питання 1: Розгляньте особливості соціально-економічного розвитку західноукраїнських земель у другій половині XIX ст. Схарактеризуйте фактори, що обумовлювали характер і темпи розвитку промисловості українських земель у складі Австро-Угорської імперії. Поясніть, чим були спричинені особливості промислового перевороту в Західній Україні. Визначте, які галузі промисловості розвивалися тут успішно і чому саме вони. Схарактеризуйте розвиток сільського господарства, поясніть, що спричинило аграрне перенаселення і до яких наслідків воно призвело.

Схарактеризуйте виникнення, ідеологічні позиції та діяльність представників руху москвофілів. З'ясуйте сутність руху народовців, у чому полягала принципова різниця між народовцями та москвофілами? З'ясуйте роль Просвіти у суспільно-політичному русі.

До питання 2: Схарактеризуйте економічний розвиток Наддніпрянської України напередодні селянської реформи 1861 р. Проаналізуйте основні умови аграрної реформи, з'ясуйте, як вирішувалися питання про особисту свободу селян і про наділення їх землею, у чому полягала сутність викупної операції і як вона здійснювалася. Визначте, які наслідки мало скасування кріпосного права за умовами проведеної царським урядом реформи для подальшого розвитку України. Проаналізуйте інші реформи 60-х–80-х рр. XIX ст. (Фінансова (1860 р.), Освітня (1863 р.) Судова (1864 р.), Земська (1864 р.), Військова (1874 р.), Міська (1875 р.)). Прослідкуйте, які основні завдання мала кожна з цих реформ, які основні перетворення відбувалися внаслідок кожної з них. З'ясуйте, якими були економічні, соціальні та політичні наслідки реформ 1860-х – 1880-х рр. у Російській імперії для України.

До питання 3: Поясніть, яким чином реформи 60-х–80-х рр. XIX ст. у Російській імперії сприяли завершенню промислового перевороту і розвитку промисловості. Визначте, у чому полягали особливості економічного розвитку Наддніпрянської України впродовж 1860-х–1890-х рр. З'ясуйте, які галузі промисловості розвивалися у Наддніпрянській Україні найбільш активно. Чому саме вони? Схарактеризуйте роль іноземного капіталу в розвитку економіки України.

Розгляньте, яким чином відбувався розвиток сільського господарства після скасування кріпосництва, як відбувалося соціальне розшарування селян, поясніть, які положення реформи 1861 р. стримували розвиток сільського господарства.

До питання 4: Схарактеризуйте національну політику російського царизму в Україні. Розгляньте Валуєвський циркуляр 1863 р. і Емський указ 1876 р. та поясніть їхній вплив на розвиток українського руху. Поясніть сутність і розгляньте історію явища «хлопоманства». Визначте особливості нового етапу українського національного відродження, що розпочався від 1860-х рр. Схарактеризуйте виникнення громад у Наддніпрянській Україні та їхню культурно-освітню діяльність наприкінці 1850-х – на початку 1860-х рр., на початку 1870-х рр. Чи відрізнялася діяльність громад під час двох визначених етапів? У чому полягає сутність так званого «громадівського соціалізму»? Коли і внаслідок чого виникли так звані «молоді громади»? Схарактеризуйте їхні програмні цілі та діяльність. Окремо розгляньте діяльність Братства тарасівців, його програмні засади, діяльність і значення в українському національному русі.

Схарактеризуйте історію народницького руху в Україні: діяльність «чайковців», об'єднання «Київська комуна», «Ходіння в народ» (1874 р.) і «Чигиринську змову» (1877 р.). З'ясуйте, які завдання ставили народники, яким було їхнє ставлення до національного питання. Коли і чому народники припинили активну діяльність?

Питання для дискусії

1. Порівняйте умови, на яких було скасовано кріпосну залежність в Австрійській (1848 р.) і Російській (1861 р.) імперіях. Де умови були вигіднішими для селян?
2. Порівняйте соціально-економічний розвиток підросійської та підавстрійської України: де модернізаційні процеси в економіці відбувалися інтенсивніше і чому саме так?
3. Порівняйте соціально-політичну ситуацію у Наддніпрянській Україні та західноукраїнських землях. Де і чому вона була, на Ваш погляд, кращою для українського національного руху?

5. Методичні рекомендації до написання рефератів і роботи над творчими проєктами. Критерії оцінювання.

Реферат – один з видів самостійної роботи здобувачів вищої освіти, який передбачає написання тексту науково-дослідницького характеру, в якому аналізується обране питання з історії України.

Цей вид самостійної роботи формує у здобувачів початкові вміння і навички наукового

дослідження. До зазначених навичок і вмінь належать такі:

Написання реферату здобувачам рекомендується починати з вибору теми (список пропонує викладач) і укладання бібліографії (максимум 20 найменувань джерел, навчальної і наукової літератури).

Робота над рефератом має бути послідовною, з чітким дотриманням основних етапів:

- складання плану реферату;
- збір джерельно-історіографічної інформації;
- конспектування літератури і підбір цитат із зазначенням вихідних даних, сторінок розташування в тексті;
- написання дослідження.

Як правило, обсяг реферату коливається від 15 до 20 друкованих сторінок.

Структура реферату виглядає таким чином:

- а) вступ, який містить обґрунтування теми і хронологічних меж, мету роботи, огляд історіографії та джерел;
- б) основна частина, де розкриваються ключові питання дослідження,
- в) висновки;
- г) список літератури;
- д) додатки (можуть містити таблиці, схеми, ілюстрації).

Важливо пам'ятати, що неприпустимо використовувати так звані «банки рефератів» з мережі Інтернет. Текст реферату має бути авторським, а викладач має право перевірити його на наявність запозичень (плагіату).

Список літератури доцільно оформлювати в алфавітному порядку із зазначенням вихідних даних.

Вихідні дані – перелік важливих ознак публікації, які дозволяють здійснити її пошук та використати в подальшому у роботі (автор/автори, назва, рік та місце видання, кількість сторінок для монографій, або автор/автори, назва журналу/газети, рік видання, номер, сторінки для наукових статей).

Список літератури слід укладати відповідно до ДСТУ ГОСТ 7.80 і ДСТУ ГОСТ 7.1.

Зразки оформлення списку використаних джерел і літератури

Один автор	Художні моделі національної ідентичності : монографія / Л. Донченко. Київ: КНТ, 2014. 220 с.
Два та більше авторів	Дуглас Норт. Насильство та суспільні порядки. Основні чинники, які вплинули на хід історії / Норт Дуглас, Джон Волліс, Баррі Вайнгест. К. : Наш формат, 2017. 352 с.
П'ять і більше авторів	Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / [М. Т. Степико, В. С. Крисаченко, О. І. Мостяєв та ін. ; Авт. вступ. слова : А. С. Гальчинський; Авт. передм. В. С. Крисаченко] ; Нац. ін-т стратегічних досліджень. К. : НІСД, 2004. 647 с.
Статті з журналів, інших часописів	Касьянов Г. В. Система владних відносин у сучасній Україні: групи інтересу, клани та олігархія / Г. В. Касьянов // Український історичний журнал. 2009. №1. С. 160–180.
Електронні видання	Козлова Д. Про Другу світову війну та Голокост: пам'ятання і забуття / Д. Козлова [Електронний ресурс] / URL: http://uamoderna.com/demontazh-pamyati/kozlova-memory-and-oblivion

Посилання на літературу в тексті роботи рекомендовано робити сквозні, в квадратних дужках, із зазначенням номеру позиції обраної наукової праці в списку літератури та номерів сторінок, на які посилається здобувач. Як правило, квадратні дужки ставляться наприкінці речення, перед крапкою. Наприклад:

[8, с. 57], або [46, с. 13, 16], або [78, с. 98–101].

Остаточний варіант роботи подається у друкованому вигляді або за умови дистанційного навчання надсилається на визначену викладачем онлайн платформу у відповідне «завдання».

Усі текстові елементи реферату оформлюються за такими параметрами: шрифт *TimesNewRoman*; розмір 14 пунктів; міжрядковий інтервал – 1,5; колір – чорний; фон – білий. Інші шрифти дозволяється використовувати лише в ілюстраціях, графіках, фото, діаграмах тощо. Для абзаців тексту, нумерованих і маркованих списків встановлюється вирівнювання тексту за шириною, абзацний відступ – 1,2 см. Поля: ліве – 3, праве – 1, верхнє і нижнє – 2 см.

На титульному аркуші номер не ставиться. Усі сторінки роботи нумеруються послідовно, номер розміщується у правому нижньому куті аркуша.

Критерії оцінювання рефератів:

За реферат здобувачі можуть набрати 10 балів максимально (впродовж семестру можна виконати дві роботи, 10 балів кожна). Критерієм оцінки самостійної роботи є наявність власної (авторської) позиції; пов'язаність змісту реферату із сучасними українськими реаліями (практичними чи теоретичними); наявність висновку.

10-8 балів – робота виконана на високому теоретичному рівні, містить аналіз і добре обґрунтовану авторську позицію.

7-6 бали – має незначні недоліки з питань самостійної роботи, авторська позиція обґрунтована не досить послідовно.

5-4 бали – не містить критичного аналізу, неповністю висвітлена проблематика.

3-1 бали – робота має компліятивний характер, помилки в оформленні.

0 балів – плагіат, несамоствійно виконана робота.

Теми рефератів:

1. Історія Хазарського каганату і його місце в історії східнослов'янських племен.
2. «Шлях із варяг у греки» і його значення у виникненні Київської Русі.
3. Роль і значення полюддя у процесі державотворення Київської Русі.
4. Шлюбна дипломатія Ярослава Мудрого.
5. «Руська правда».
6. Виникнення Кримського ханату і його історія до середини XVII ст.
7. Буковина у складі Молдовського господарства.
8. Закарпаття у складі Угорського королівства.
9. Дике Поле в історії України XIV – першої третини XVII ст.
10. Литовські статuti.
11. Полемічна література кінця XVI – початку XVII ст. як пам'ятник політичної думки в Україні.
12. Грюнвальдська битва 1410 р. та її значення в історії України.
13. Дмитро Вишневецький.
14. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний.
15. Атрибути гетьманської влади. Козацькі клейноди.
16. Морські походи козаків проти Туреччини.
17. Запорізька Січ доби Хмельниччини.
18. Битва під Берестечком.
19. Видатні полководці війська Богдана Хмельницького.
20. Слобожанщина: формування нового історичного регіону України у середині – другій половині XVII ст.
21. Андрусівське перемир'я 1667 р.

22. Іван Мазепа як меценат.
23. Повстання під проводом Семена Палія (1702–1704 рр.).
24. Слобожанщина у XVIII ст.
25. Історія Кримського ханату у XVIII ст.
26. Дунайська Січ.
27. Запорожці на Кубані.
28. Олекса Довбуш.
29. Харківський університет і його місце в українському національному відродженні початку XIX ст.
30. Т. Г. Шевченко і його роль в українському національному відродженні.
31. Устим Кармалюк.
32. М. П. Драгоманов в українській політичній думці другої половини XIX ст.
33. І. Я. Франко в українському політичному житті кінця XIX ст.
34. Участь студентів в українському національно-визвольному русі наприкінці XIX ст.
35. Літературне (з 1892 р. – Наукове) товариство імені Тараса Шевченка в українському національному відродженні другої половини XIX ст. Україна у Першій світовій війні.
36. Універсали Центральної Ради у контексті політичної ситуації в Україні впродовж 1917 –початку 1918 рр.
37. Державотворчі плани П. Скоропадського і їхнє втілення.
38. Директорія УНР: лідери, політична програма, причини поразки. Воєнний комунізм в Україні.
39. Голод 1921–1923 рр. в Україні.
40. Нова економічна політика: загальний зміст і особливості в Україні.
41. Політика українізації у 1920-1930-ті рр.: причини, значення, наслідки.
42. Суцільна колективізація і прискорена індустріалізація сільського господарства у рамках курсу на модернізацію економіки.
43. Зміцнення тоталітаризму в Україні у 1920 – 1930-х рр. Масовий характер репресій.
44. Окупація та рух опору в Україні в роки II Світової війни.
45. Звільнення території УРСР від німецьких загарбників.
46. Зміни у суспільно-політичному житті України в період Відлиги.
47. Дисидентський рух.
48. Перебудова і її значення в історії України.
49. Проголошення незалежності України. Які фактори сприяли утворенню незалежної Української держави?
50. Характерні риси та особливості становлення багатопартійності в Україні впродовж 1990-х рр.
51. «Помаранчева революція» та її наслідки. Президентство В. Ющенка.
52. Президентство В. Януковича: причини і передумови Майдану–2.
53. «Революція гідності»: Історична оцінка подій листопада 2013 – березня 2014 рр. в Україні.
54. Крим і Росія у березні 2014 р.: анексія і окупація півострова.
55. Політична криза і військові дії на Донбасі 2014 – 2019.

Робота над творчими проєктами: методичні рекомендації і критерії оцінювання

За власним бажанням здобувач може обрати однією з форм самостійної роботи підготовку творчого проєкту, який змістовно дотичний до курсу історії України.

Тему проєкту можна обрати самостійно, узгодивши з викладачем. Для прикладу, можна записати спогади очевидців «Помаранчевої революції», «Революції Гідності», російсько-українських війн. Також можна взяти інтерв'ю у військовослужбовців, волонтерів, державних чиновників, родичів і друзів, написати власні спогади про події після 24 лютого 2022 р.

Основний критерій оцінки творчого проєкту – самостійність. Рекомендований обсяг спогадів і інтерв'ю – до 5 сторінок друкованого тексту. Також на високі оцінки заслуговують

проекти, оформлені у формі відеоматеріалів і мультимедійних презентацій.

Максимальна оцінка за роботу такого формату – 10 балів.

6. Методичні рекомендації для підготовки до семестрового екзамену.

Список питань. Критерії оцінювання

Підсумковий семестровий контроль здійснюється під час проведення екзамену. Загальна кількість балів за успішне виконання екзаменаційних завдань – 40. Час виконання – до 180 хвилин

УВАГА! У разі використання заборонених джерел на екзамені здобувач на вимогу викладача залишає аудиторію та одержує загальну нульову оцінку (0).

Для оцінювання знань здобувачів використовують такі форми контролю: поточний, індивідуальне завдання, екзамен.

Підсумковий контроль знань здобувачів (екзамен) проводиться з метою оцінки результатів навчання на завершальному етапі вивчення дисципліни у формі письмового екзамену в обсязі навчального матеріалу, визначеного програмою навчальної дисципліни, і в терміни, встановлені навчальним планом. Екзаменаційні білети включають три питання: перше і друге спрямовані на встановлення рівня загальної теоретичної підготовки здобувача і оцінюються максимально по 12 балів кожне; третє передбачає уміння аналізувати документи та літературу, максимальна оцінка – 16 балів.

Максимально повна відповідь на перше і друге питання передбачає знання теоретичного та фактичного матеріалу, вміння аналізувати та порівнювати історичні явища. Бажано у відповіді використання мовних конструкцій, що свідчать про самостійність і обґрунтованість думок здобувача («на мою думку», «порівняно з», «проте», «отже». Відповіді на перше та друге питання оцінюються у 15 балів.

Третє питання білета передбачає знання фактичного матеріалу, пов'язаного з діяльністю відомих персоналій. Повна, самостійна та аналітична відповідь оцінюється у 10 балів.

Рівень знань на екзамені оцінюється:

37–40 балів, якщо здобувач дав правильну та повну відповідь на всі три поставлених питання, міцно засвоїв теоретичний матеріал, глибоко і всебічно знає зміст навчальної дисципліни, демонструє вміння пов'язувати події минулого із сучасним розвитком, логіку та аргументованість викладення (наведення прикладів, аналогій, знання головних дат з історії України), вільно використовує набуті теоретичні знання при аналізі практичного матеріалу, висловлює своє ставлення до тих чи інших проблем;

32–36 балів ставиться здобувачу, якщо він відповів на всі три запитання, добре засвоїв теоретичний матеріал, володіє основними аспектами з першоджерел та рекомендованої літератури, аргументовано викладає матеріал, висловлює свої міркування з приводу тих чи інших проблем, але припускається певних неточностей і похибок у логіці викладу теоретичного змісту або при аналізі практичного;

27–31 ставиться здобувачу у випадку, якщо він відповів на всі три запитання, в основному опанував теоретичні знання з навчальної дисципліни, орієнтується в першоджерелах та рекомендованій літературі, але відповідь є недостатньо аргументованою, виявляє неточності, невміння оцінювати факти та явища;

21–26 балів ставиться, якщо всі три питання розкриті неповно та/або логіка відповідей вимагає істотного виправлення;

1–20 балів здобувач отримує, якщо у відповіді не розкриті по сутності всі три питання, продемонстровано недостатнє знання фактичного матеріалу,

наукових визначень, відсутні посилання на першоджерела та рекомендовану наукову літературу;

0 балів здобувач отримує в разі відсутності відповідей на питання екзаменаційного білету.

Схема нарахування балів

Поточний контроль (С. – семінар; Е - есе)										Підсумковий семестровий контроль (екзамен)	Сума
С 1	С 2	С 3	С 4	С 5	С 6	С 7	С 8	Реф. 1	Реф. 2		
5	5	5	5	5	5	5	5	10	10		
Разом 60 балів										40 балів	100 балів

До підсумкового семестрового контролю здобувач допускається, якщо за результатами здачі поточних контролів він набрав не менше 30 балів.

Шкала оцінювання

Сума балів за всі види навчальної діяльності протягом семестру	Оцінка	
	для чотирирівневої шкали оцінювання	
90 – 100	відмінно	
70-89	добре	
50-69	Задовільно	
1-49	незадовільно	

7. Методи навчання (ЧИ ТРЕБА?)

Методи навчання – взаємодія між викладачем і здобувачами, під час якої відбувається передача та засвоєння знань, умінь і навичок від викладача до здобувача, а також самостійної та індивідуальної роботи здобувача. При проведенні визначених планом видів занять використовуються такі методи:

- Під час викладення навчального матеріалу:
 - словесні (бесіда, пояснення, розповідь, інструктаж);
 - наочні (ілюстрування, демонстрування, самостійне спостереження);
 - практичні (вправи, практичні роботи, дослідні роботи).
- За організаційним характером навчання:
 - методи організації та здійснення навчально-пізнавальної діяльності;

- методи стимулювання і мотивації навчально-пізнавальної діяльності;
- методи контролю та самоконтролю у навчанні;
- бінарні (поєднання теоретичного, наочного, практичного) методи навчання.

3. За логікою сприймання та засвоєння навчального матеріалу: індуктивно-дедукційні, репродуктивні, прагматичні, дослідницькі, проблемні тощо.

Основні форми навчального процесу при вивченні дисципліни «Історія України»:

- навчальні заняття;
- самостійна робота здобувачів;
- робота в наукових бібліотеках та пошук літератури у мережі Інтернет;
- контрольні заходи.

2. Види навчальної роботи здобувачів:

- лекція;
- семінарське заняття;
- консультація;
- іспит.

Дисципліна передбачає використання традиційних, активних та інтерактивних методів навчання (дебати, мозковий штурм, лекції з використанням інтерактиву, методи оцінювання і самооцінювання, планування та інші). З-поміж традиційних методів використовуються: 1). Пояснювально-ілюстративний метод – здобувачі отримують знання на лекції, з навчальної або методичної літератури в «готовому» вигляді. Сприймаючи й осмислюючи факти, оцінки, висновки, здобувачі залишаються в рамках репродуктивного (відтворюючого) мислення. Застосовується для передачі великого масиву інформації. 2). Метод проблемного викладу – використовуючи різноманітні джерела й засоби, викладач, перш ніж викладати матеріал, ставить проблему, формулює пізнавальне завдання, а потім, розкриваючи систему доказів, порівнюючи точки зору, різні підходи, показує спосіб рішення поставленого завдання. 3). Частково-пошуковий, або евристичний, метод – організація активного пошуку рішення висунутих у навчанні (або самостійно сформульованих) пізнавальних завдань або під керівництвом викладача, або на основі евристичних вказівок.

Процес мислення набуває продуктивного характеру, але при цьому поетапно направляється й контролюється викладачем або самими здобувачами на основі роботи над програмами і навчальними посібниками. Найчастіше застосовується на семінарах.

Комунікативні методи поділяються на пасивні й активні: у перших провідна роль належить викладачеві (здобувач лише фіксує зміст лекції, протоколює дії викладача тощо); в активних методах ініціатива належить здобувачеві, який активно контактує з викладачем (активні методи поділяються на групові (мозковий штурм, круглий стіл, ділові ігри) та індивідуальні методи (інтерв'ювання, вільний діалог, експертні ігри)).

З метою активізації навчально-пізнавальної діяльності здобувачів при вивченні дисципліни «Історія України» використовуються різноманітні методи навчання, а саме: вербальні (словесні), наочні та практичні методи, які включають в себе як подання матеріалу викладачем (лекція, розповідь, пояснення, бесіда), так і роботу здобувачів з підручником, довідковою, і навчальною літературою та пошуком її у глобальній мережі Інтернет, робота з історичними джерелами, виконання тестових завдань, підготовка самостійної роботи і презентацій до семінарських занять тощо. Метод викладання навчального матеріалу визначаються викладачем у залежності від цілей і завдань, виду занять, змісту теми, можливостям (інтелектуальним, психологічним, морально-етичним тощо) здобувачів, наявним умовам і часу, відведеному для вивчення теми.

Під час лекцій використовуються такі методи: пояснювально-ілюстративний, або інформаційно-рецептивний метод – історична реконструкція, лекція, пояснення, робота з історичними джерелами, демонстрація тощо, проблемний метод подачі навчального матеріалу, частково-пошуковий або евристичний методи, коли викладач розділяє проблему на частини, здобувачі здійснюють окремі кроки щодо розв'язування підпроблем. Під час викладання навчального матеріалу лекції використовується мультимедійна презентація.

1. Джерела та історіографія з історії України.
2. Поява людини і первісних форм співжиття на території України.
3. Археологічні стоянки первісних людей на території України. Трипільська культура.
4. Кіммерійці, скіфи і сармати в історії України.
5. Значення античних міст-держав Північного Причорномор'я в історії українського народу й України.
6. Східні слов'яни V–VII ст. у геополітичному контексті: природне середовище, соціально-економічний розвиток і політичне оточення.
7. Виникнення Київської Русі у геополітичному контексті: давньоруська держава у системі міжнародних відносин IX–X ст.
8. Норманський чинник у виникненні й існуванні Київської Русі.
9. Соціально-економічний розвиток Київської Русі. 10. Княгиня Ольга і князь Святослав: політичні портрети.
11. Прийняття Київською Руссю християнства візантійського зразка: причини і наслідки.
12. Основні напрямки політичної діяльності Ярослава Мудрого.
13. Феодальна роздробленість Київської Русі: причини і наслідки.
14. Галицько-Волинське князівство і його значення в історії України.
15. Монголо-татарська навала і її значення в історії України 16. Данило Галицький як історична постать.
17. Вхід українських земель до складу Великого Князівства Литовського: «оксамитове проникнення».
18. Вхід українських земель до складу Польського королівства. Кревська унія.
19. Особливості соціально-економічного розвитку українських земель у складі Великого князівства литовського.
20. Люблінська унія і її значення в історії України.
21. Фільваркове господарство між феодалізмом і капіталізмом: становище українського селянства (XVI – перші половина XVII ст.).
22. Українське козацтво: передумови і причини виникнення, соціальний склад і світогляд.
23. Запорізька Січ: ознаки державного устрою і значення в історії України. 24. Козацько-селянські повстання кінця XVI – першої третини XVII ст.: передумови, причини, хід, наслідки.
25. Брестська унія і її значення в історії України.
26. Визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького: проблема визначення хронологічних меж і періодизації.
27. Визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького у геополітичному контексті: проблема вибору союзника.
28. Визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького: етапи творення козацької державності.
29. Переяславська рада і «Березневі статті»: проблема визначення юридичної природи українсько-московського договору і її трактування його умов.
30. Внутрішня та зовнішня політика гетьмана Івана Виговського.
31. Гетьманування Юрія Хмельницького. Пошук союзників.
32. Петро Дорошенко і особливості його гетьманування за доби Руїни.

33. Іван Мазепа: внутрішня і зовнішня політика.
34. Конституція Пилипа Орлика і її значення як історичного документа.
35. Гетьманування Кирила Розумовського і ліквідація гетьманства.
36. Ліквідація Запорізької Січі та інших форм українського автономного устрою в останній третині XVIII ст.
37. Територіальні зміни останньої третини XVIII ст.: поділи Речі Посполитої, російсько-турецькі війни і українські землі.
38. Українське національне відродження: причини, етапи, наслідки. 39. Кирило-Мефодіївське братство і його значення в історії України. 40. Скасування кріпосного права в Російській і Австрійській імперіях: значення події для соціально-економічного розвитку України.
41. Промисловий переворот в Україні у XIX ст.: причини, етапи, наслідки.
42. Виникнення перших політичних партій в українських землях в складі Російської та Австро-Угорської імперій: лідери, програми, методи боротьби.
43. Столипінська реформа: причини і наслідки для України.
44. Революція 1905 – 1907 рр. в Російській імперії та її значення для розвитку українського національного руху.
45. Україна у Першій світовій війні: бойові дії на території України, участь українців у збройних формуваннях двох імперій.
46. Наслідки Лютневої революції 1917 р. для України. Утворення Центральної Ради.
47. Універсали Центральної Ради у контексті політичної ситуації в Україні впродовж 1917 – початку 1918 рр.
48. Державотворчі плани П. Скоропадського і їхнє втілення. 49. Директорія і значення її діяльності.
50. ЗУНР: проголошення, лідери, причини поразки. 51. Воєнний комунізм в Україні.
52. Нова економічна політика в Україні.
53. Політика українізації. Чому більшовицьке керівництво вдалося до політики коренізації?
54. Особливості процесу прискореної індустріалізації в Україні. Причини, перебіг, наслідки.
55. Суцільна колективізація сільського господарства: мета, масштаби, наслідки.
56. Зміцнення тоталітаризму в Україні у 1920 – 1930-х рр. Масовий характер репресій.
57. Українські землі у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини між двома світовими війнами.
58. Як позначився на історичному розвитку українських земель радянсько-німецький договір від 23 серпня 1939 р.?
59. Бойові дії на території України у 1941–1942 рр. Причини поразок червоної армії на першому етапі радянсько-німецької війни.
60. Окупація та Рух Опору в Україні в роки II Світової війни.
61. Особливості післявоєнної відбудови в Україні (1945 – 1953 рр.).
62. Зміни у суспільно-політичному житті України в період Відлиги. Шістдесятники.
63. Хрущовські «надпрограми» і економічний розвиток України (1953 – 1964 рр.).
64. Особливості економічного розвитку України (1965–1985 рр.)
65. Дисидентський рух в Україні.
66. Політика перебудови і її значення в історії України (1985 -1991 рр.).
67. Проголошення незалежності України. Які фактори сприяли утворенню незалежної Української держави?

68. Конституційний процесу в Україні в першій половині – середині 1990- х рр. Проголошення Конституції.
69. Економічна ситуація в Україні впродовж 1990-х – першому десятилітті 2000-х рр.
70. Особливості становлення багатопартійності в Україні впродовж 1990- х рр.
71. Помаранчева революція: основні ідеї, політична боротьба, результати.
72. Президентство В. Ющенко: зовнішня і внутрішня політика.
73. Президентство В. Януковича: внутрішня і зовнішня політика.
74. «Революція Гідності»: історична оцінка подій листопада 2013 – березня 2014 рр. в Україні.
75. Політичні та економічні процеси в Україні впродовж 2014 – 2020 рр.

8.Рекомендована література.

Підручники, навчальні посібники, енциклопедичні видання

1. Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. 7-ме вид., доп. / О. Д. Бойко. К.: Академвидав, 2018. 729 с. [Електронний ресурс]. URL: <https://uahistory.co/pidruchniki/ukraine-history-boyko-7-edition-2018/>
2. Бойко О. Д. Історія України: навч. посіб. 8-ме вид., доп. К.: Академвидав, 2021. 640 с.
3. Вербицька П. В., Хома І. Я. Історія української культури: європейський контекст: навч. Посібник / П. В. Вербицька, І. Я. Хома. Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2015. 301 с.
4. Енциклопедія історії України. [Електронний ресурс]. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=F&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU>
5. Енциклопедія історії України. Том: УКРАЇНА – УКРАЇНЦІ / Відп. ред. В. Смолій, авт.: В. Вятрович, П. Гай-Нижник, К. Галушка, Т. Чухліб та ін. Київ, 2019. 1112 с.
6. Історія України: підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів / [О. М. Бут, М. І. Бушин, Ю. І. Вовк та ін.]; за заг. ред. д.і.н., проф. М. І. Бушина, д.і.н., проф. О. І. Гуржія; М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. Черкаси: ЧДТУ, 2016. 644 с.
7. Історія України: Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин; Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2013. 1056 с.
8. Лазарович М. В. Ілюстрована історія України : короткий курс лекцій. 4-те вид., виправл. і доп. / М. В. Лазарович. Тернопіль : Джура, 2018. 616 с.
9. Історія та культура України: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів освіти / О. С. Каденюк, В. А. Нестеренко, В. В. Сажко та ін. Кам'янець-Подільський.: ПДАТУ, 2018. 311 с.
10. Пасічник М. Історія України: розвиток державності та культури : [навч. посіб. для студентів ВНЗ] / М. Пасічник. Львів: УАД, 2016. 415 с.
11. Час народів. Історія України XIX століття: Навчальний посібник / За заг. ред. М. М. Мудрого. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 408 с. [Електронний ресурс]. URL: http://chtyvo.org.ua/authors/Mudryi_Marian/Chas_narodiv_Istoriia_Ukrainy_XIX_stolittia/
12. Шліхта Н. Історія радянського суспільства: Курс лекцій. 2-ге вид., переробл. і доп. / Н. Шліхта Харків: Акта, 2015. 252 с.

Література

1. Алепський Павло. Україна – земля козаків. Подорожній щоденник / Павло Алепський. К: Вирій, 2018. 164 с.
2. Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. Київ: Центр навчальної літератури, 2019. 288 с.

3. Багалій Дмитро. Історія Слободської України / Д. І. Багалій ; передм. та ком. В. Л. Маслійчук ; упорядн. О. О. Савчук. Харків : Видавець Олександр Савчук, 2019. ХХХІІ + 400 с., [74 іл., 2 мапи]. Серія «Слобожанський світ». Випуск 12.
4. Блануца А. Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.) / А. Блануца. К.: Інститут історії України НАН України, 2017. 423 с.
5. Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братня» навала. Війни Росії проти України ХІІ–ХХІ ст. / За заг. ред. В. Брехуненка. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2016. 248 с.
6. Ваврух М., Гавалюк Р. Нариси з історії української культури: архітектура, образотворче мистецтво, музика, театр, кіно / М. Ваврух, Р. Гавалюк. Львів: Світ, 2018. 224 с.
7. Вегеш М. Державотворчі процеси у Карпатській Україні (1938–1939) / М. Вегеш. Ужгород: Видавництво ПП «АУТДОР-ШАРК», 2020. 552 с.
8. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х книгах. Кн. 1: Історичні нариси / Упорядн. О. П. Реєнт; Ред. кол.: В. А. Смолій (голова). НАН України. Інститут історії України. К.: Кліо, 2014. 784 с.
9. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2-х книгах. Кн. 2: Мовою документів і свідчень / Ред. кол.: В. А. Смолій (голова), О. П. Реєнт (відп. ред.), О. Ю. Кирієнко (відп. секр.) та ін.; Ін-т історії України НАН України. К.: Кліо, 2015. 800 с.
10. Від Рейхстагу до Івдзими. У полум'ї війни. Україна та українці у Другій світовій / В. В'ятрович, С. Громенко та ін. Харків: КСД, 2017. 356 с. (Історія без цензури).
11. Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: портрети еліти / Л. В. Войтович. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; ЛНУ ім. І. Франка. Біла Церква: Олександр Пшонківський, 2006. 782 с.
12. Герасимов Т. Ю. Міста Правобережної України и Перша світова війна: Повсякденна історія: монографія / Т. Ю. Герасимов. Вінниця: ООО «Меркьюрі-Поділля», 2017. 436 с.
13. Горобець В. Гетьман Брюховецький. Життя у славі, владі та ганьбі / В. Горобець. Київ: Парламентське видавництво, 2019. 440 с.
14. Горобець В. Гетьман Руїни. Іван Брюховецький і Москва / В. Горобець. Київ: Києво-Могилянська академія, 2017. 248 с.
15. Горобець В. Зірки та терени козацької революції. Історія звитяг і поразок / В. Горобець. Київ: КСД, 2017. 480 с.
16. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. / Я. Грицак. Yakaboo Publishing, 2022. 656 с. [Електронний ресурс]. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Hrytsak_Yaroslav/Narys_istorii_Ukrainy/
17. Грицак Я. Подолати минуле. Глобальна історія України / Я. Грицак. К.: Портал, 2022. 432 с.
18. Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Історія козацтва. Держава–військо–битви / О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб. Київ: Арій, 2015. 479 с.
19. Гуржій О. Україна в суспільно-політичних комбінаціях імперського уряду Росії (30–90-ті рр. ХVІІІ ст.) / О. Гуржій. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2019. 205 с.
20. Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / Б. Гудзяк. Переклад з англ. Марії Габлевич, під ред. Олега Турія. Львів: Інститут історії Церкви Львівської Богословської академії, 2000. 426 с.
21. Даніель Бовуа Трикутник Правобережжя: царат, шляхта і народ / Д. Бовуа. К. Кліо, 2020. 872 с.
22. Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. 3-тє вид., доповн. / Упорядн.: М. Капраль, Г. Сварник, І. Скочиляс, А. Фелонюк. Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2016. 924 с.
23. Довженко О. П. Щоденникові записи, 1939–1956 / О. П. Довженко. Х.: Фоліо, 2013. 879 с.

24. Документи Богдана Хмельницького (1648–1657) / відп. ред. Ф. П. Шевченко, упоряд. І. П. Крип'якевич. Акад. наук УРСР, Ін-т сусп. наук. Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. 738 с.
25. Документи українського козацтва XVI – першої половини XVII ст.: універсали, листування, угоди, присяги / Відп. ред. В. Брехуненко. Київ: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2016. 608 с.
26. Жванко Л. М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.) / Л. М. Жванко. Харків: Віровець А. П.; «Апостроф», 2012. 568 с.
27. Журавльов Денис. Іван Мазепа: людина, політик, легенда / Денис Журавльов. Харків: Фоліо, 2020. 348 с.
28. Залізник Л. Стародавня історія України / Ред. В. Олексієнко. К.: Темпора, 2012. 542 с.
29. Замки і храми України. [Електронний ресурс]. URL: <https://castles.com.ua/index.html>
30. Запорозького / Авт. кол. В. М. Горобець, М. М. Волощук, А. Г. Плахонін та ін. Харків: КСД, 2016. 351 с. (Історія без цензури).
31. Історія України. Методичні рекомендації до семінарських та практичних занять і самостійної роботи студентів. Історія України: матеріали до семінарських занять / Уклад. О.М. Хорошев. Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. – 180 с.: [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://philosophy.karazin.ua/ua/kafedra/metod_ua/horoshev_seminars.html
32. Історія Української держави: Гетьманат ранньомодерної доби. Київ: Арії, 2018. 720 с.
33. Історія цивілізації. Україна. Т. 1. Від кіммерійців до Русі (X ст. до н. е. - IX ст.) / Н. С. Абашина, М. Ю. Відейко, О. В. Гопкало та ін.; упоряд. М. Ю. Відейко. Харків, 2020. 586 с.
34. Історія цивілізації. Україна. Т. 2. Від Русі до Галицького князівства (900-1256) / О. Б. Бубенок, А. М. Домановський, О. О. Дядечко та ін.; упоряд. О. Є. Черненко. Харків, 2021. 612 с.
35. Капелюшний В. П., Коваль О. Ф. «Незламна і нескорена: національна еліта в Українській революції 1917–1921 років. Історіографічний нарис. Монографія / В. П. Капелюшний, О. Ф. Коваль. К.: Інтерсервіс, 2018. 480 с.
36. Касьянов Г. Розрита могила: Голод 1932-1933 років у політиці, пам'яті та історії (1980-ті – 2000-ті) / Г. Касьянов. Х.: Фоліо, 2020. 298 с.
37. Князі і гетьмани усієї Русі. «Через шаблю маєм право». Злети і падіння козацької держави 1648-1783 / В. Горобець та ін. Харків: КСД, 2016. 352 с. (Історія без цензури).
38. Козлова Д. Про Другу світову війну та Голокост: пам'ятання і забуття/ Д. Козлова [Електронний ресурс] / URL: <http://uamoderna.com/demontazh-pamyati/kozlova-memory-and-oblivion>
39. Кралюк Петро. Історія України «без брому». Розвиток державності на українських землях. Харків: Фоліо, 2020. 424 с.
40. Куліков В. О. Підприємства й суспільство в заводських і шахтарських поселеннях Донбасу та Придніпров'я в 1870–1917 рр. [Електронний ресурс] / URL: https://books.google.com.ua/books?id=fngWDwAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
41. Лазарович М. В. «Душу й тіло ми положим за нашу свободу»: Україна в боротьбі проти збройної агресії Російської Федерації (2014–2020 роки) : моногр. / М. В. Лазарович / Міністерство культури та інформаційної політики України. К.: ПП АВІАЗ, 2020. 452 с.
42. Лицарі Дикого Поля. Плугом і мушкетом: Український шлях до Чорного моря / Авт. кол.: О. Бачинська, Т. Вінцовський, В. Грибовський, Н. Діанова, А. Домановський, та ін. Упоряд. К. Галушко. Харків: КСД, 2016. 356 с. (Історія без цензури).
43. Літопис Руський за Іпатським списком / Перекл. Л. Махновець [Електронний ресурс] / URL: <http://litopys.org.ua/litop/lit.htm>
44. Любавський Р. Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті – на початку 1930-х років / Науковий редактор Л. Ю. Посохова / Передм. О. А. Коляструк; вступне слово Л. Ю. Посохової. Х.: Раритети України, 2016. 226 с.
45. Мицик Ю. Іван Виговський / Ю. Мицик. Харків: Фоліо, 2019. 119 с.

46. Мицик Ю. Іван Сірко / Ю. Мицик. Київ: Кліо, 2019, 160 с.
47. Мицик Ю. Чигирин – гетьманська столиця / Ю. Мицик. Київ: Кліо, 2016. 392 с.
48. Мицик Ю., Плохій С. Як козаки Україну боронили / Ю. Мицик. Київ: Кліо, 2018. 368 с.
49. Народження країни. Від краю до держави. Назва, символіка, територія і кордони України / Упоряд. Кирило Галушко. Харків: КСД, 2016. 352 с. (Історія без цензури).
50. На бій за волю. Перемога через поразки. Україна у війнах і революціях 1914-1921 років / М. Ковальчук, А. Папакін та ін. Харків: КСД, 2016. 353 с. (Історія без цензури).
51. Павленко Сергій. Іван Мазепа. Догетьманський період / Сергій Павленко. Київ: Мистецтво, 2020. 264 с.
52. Поле битви – Україна. Від «володарів степу» до «кіборгів». Воєнна історія України від давнини до сьогодення / Упоряд. Кирило Галушко. Харків: КСД, 2016. 352 с. (Історія без цензури).
53. Плохій Сергій. Брама Європи: Історія України від скіфських воєн до незалежності / Перек. з англ. Р. Клочка. Харків: КСД, 2016. 496 с.
54. Плохій С. Брама Європи / С. Плохій ; пер. з англ. Романа Клочка. Харків: КСД, 2016. 496 с.
55. Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій / Авториз. пер. з англ. М. Климчука. Київ: Laurus, 2015. 400 с.
56. Плохій С. Остання імперія. Занепад і крах Радянського Союзу. (пер. Ярослав Лебеденко, Анатолій Саган). Харків: КСД, 2019. 512 с.
57. Плохій С. М. Чорнобиль. Історія ядерної катастрофи / С. . Харків: Фоліо, 2019. 395 с.
58. Попович М. В. Нарис історії культури України / М. В. Попович. / 2-ге вид., допов. Київ: АртЕк, 2017. 730 с.
59. Портнова Т. Українські міста Російської імперії середини XIX – початку XX століть в світлі модернізаційної теорії [Електронний ресурс] / URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/242-tetiana-portnova-ukrainski-mista-rosiiskoi-imperii-seredyny-khikh-pochatku-khkh-stolit-v-svitli-modernizatsiinoi-teorii>
60. Революція Гідності: методичні матеріали. К., 2015. 46 с. [Електронний ресурс]. URL: https://don.kyivcity.gov.ua/files/2015/11/13/2015_metodichka_reviluciya_gidnosti_4.pdf
61. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД / Упор.: В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін та ін. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 604 с.
62. Русь «після Русі». Між короною і булавою. Українські землі від королівства Русі до Війська / В. М. Горобець та ін. Харків: КСД, 2016. 351 с. (Історія без цензури).
63. Савченко В. А. Діяльність анархістських організацій в Україні у 1903–1929 рр: історичний аспект та політична практика: монографія / В. А. Савченко. Київ : НАН України, Ін-т історії України, 2017. 444 с.
64. Сердюк І. Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. / І. Сердюк. Київ: К.І.С., 2018. 456 с.
65. Ситий І. Козацька Україна: печатки, герби, знаки та емблеми кінця XVI–XVIII століть / І. Ситий. Київ: Темпора, 2017. 972 с.
66. Склокін В. Російська імперія і Слобідська Україна у другій половині XVIII ст.: просвічений абсолютизм, імперська інтеграція, локальне суспільство. Львів: Видавництво УКУ, 2019. 268 с.
67. Скоропадський П. Спомини: кінець 1917 – грудень 1918 року / П. Скоропадський. К.:Темпора, 2019. 756 с.
68. Скубій І. Торгівля в Харкові в роки непу (1921–1929): економіка та повсякденність. Х.: Раритети України, 2017. 308 с.
69. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: полководець, дипломат, державотворець / В. Смолій, В. Степанков. Київ: Парламентське видавництво, 2020. 752 с.
70. Снайдер Т. Криваві землі. Європа між Гітлером і Сталіним / Т. Снайдер. К.: Лауріус, 2018. 492 с.

71. Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь. 1569–1999 рр. / Т. Снайдер. Київ: Дух і Літера, 2016. 464 с.
72. Стьопін А. А. Історія України: конспект лекцій: навчальний посібник / А. А. Стьопін. Одеса: Фенікс, 2018. 104 с.
73. Таїрова-Яковлева Т. Гетьмани України. Історії про славу, трагедії та мужність / Т. Таїрова-Яковлева. Київ: Кліо, 2015. 424 с.
74. Таїрова-Яковлева Т. Коліївщина. Великі ілюзії / Т. Таїрова-Яковлева. Київ: Кліо, 2019. 256 с.
75. Таїрова-Яковлева Т. Повсякдення, дозвілля і традиції козацької еліти Гетьманщини / Т. Таїрова-Яковлева. К.: Кліо, 2018. 184 с.
76. Таїрова-Яковлева Тетяна. Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради» / Перекладач Ю. Мицик. Харків: Кліо, 2019. 404 с.
77. Тіні згаданих предків. Від склавинів до русинів. Прадавня Україна, Русь і походження українців / Михайло Відейко та ін.; упоряд. Кирило Галушко. Харків: КСД, 2016. 351 с. (Історія без цензури).
78. У кігтях двоглавих орлів. Творення модерної нації. Україна під скіпетрами Романових і Габсбургів / Андрій Галушка. Харків, 2016. 352 с. (Історія без цензури).
79. Україна і Литва в XIV-XVI століттях. Політико-правові та соціально-економічні аспекти / В. Г. Берковський, А. В. Блануца, Д. П. Ващук, А. О. Гурбик, Б. В. Черкас. Луцьк: ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2011. 256 с.
80. Україна радянська. Ілюзії та катастрофи «комуністичного раю» / Г. Єфіменко, Я. Примаченко та ін. Харків: КСД, 2017. – 353 с. (Історія без цензури).
81. Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. У 2 кн. Київ: Інститут історії України, 2018. Кн. 1. 610 с.; Кн. 2. 580 с.
82. Універсали Богдана Хмельницького. 1648–1657 / НАН України, Ін-т історії України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського; упоряд.: І. Крип'якевич, І. Бутич. Київ: Альтернативи, 1998. 381 с.
83. Церковник С. І. Історико-правові засади становлення та функціонування українських наукових, громадських та культурно-освітніх інституцій Східної Галичини у 1848–1939 рр.: монографія / С. І. Церковник. Львів: Галицька видавнича спілка, 2020. 148 с.
84. Чухліб Т. Козаки і татари. Українсько-кримські союзи 1500–1700-х років / Т. Чухліб. Київ: Києво-Могилянська академія, 2017. 290 с.
85. Шевчук В. Козацька держава як ідея в системі суспільно-політичного мислення XVI–XVIII століть. У двох книгах. Книга 2 /В. Шевчук. Київ: Грамота, 2020. 1120 с.
86. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. Вид. 2-ге. К.: Критика, 2006. 581 с. [Електронний ресурс]. URL: <http://history.franko.lviv.ua/PDF%20Final/Jakovenko.pdf>

Посилання на інформаційні ресурси

1. lytopys.org.ua – Ізборник. Історія України IX- XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації.
2. <http://www.history.org.ua> – Інститут історії України НАН України // режим доступу:
3. <http://www.nbuv.gov.ua> – Національна бібліотека України імені В. Вернадського (Київ);
4. <https://diasporiana.org.ua/> - DIASPORIANA – Електронна бібліотека
5. <http://lib-gw.univ.kiev.ua> – Бібліотека імені М. Максимовича Київського національного університету імені Т. Шевченка;
6. <http://dspace.univer.kharkov.ua/?locale=uk> – eKhNUIR - Electronic Kharkiv National University Institutional Repository (Електронний архів Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна)
7. <https://armyinform.com.ua/> - АрміяINFORM – інформаційне агентство

Міністерства оборони України

8. <https://www.istpravda.com.ua/> - Історична правда
9. <https://likbez.org.ua/ua/> - ЛІКБЕЗ – Історичний фронт